

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

СУЯРОВА НАРГИЗА ЮЛДОШЕВНА

**«БЕЛГИ» ДЕНОТАТИВ СЕМАЛИ МЕТАФОРАЛАРНИНГ
ТАСНИФИ, КОГНИТИВ СТРУКТУРАСИ ВА
ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
philological sciences**

Суярова Наргиза Юлдошевна

«Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси
ва лексикографик талқини 5

Suyarova Nargiza Yuldoshevna

Classification, cognitive structure and lexicographic interpretation of denotative
semantic metaphors “Sign” 25

Суярова Наргиза Юлдошевна

Классификация, когнитивная структура метафор и лексикографическое
толкование метафор с денотативной семой «знак» 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 49

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

СУЯРОВА НАРГИЗА ЮЛДОШЕВНА

**«БЕЛГИ» ДЕНОТАТИВ СЕМАЛИ МЕТАФОРАЛАРНИНГ
ТАСНИФИ, КОГНИТИВ СТРУКТУРАСИ ВА
ЛЕКСИКОГРАФИК ТАЛҚИНИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Қарши – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.2.PhD/Fil 639 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қарши давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.qarshidu.uz) ҳамда Ziyonet ахборот таълим портали www.ziyonet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Менглиев Бахтиёр Ражабович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Пардаев Азамат Бахронович
филология фанлари доктори

Қиличев Байрамали Эргашевич
филология фанлари номзоди, доцент

Етақчи танқилот:

Термиз давлат университети

Диссертация ҳимояси Қарши давлат университети ҳузуридаги PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 рақамли Илмий кенгашнинг «04» май 2021 й. соат 14⁰⁰ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz). Қарши давлат университети, Физика-математика факультети (102-хона).

Диссертация билан Қарши давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (39 рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 180103, Қарши шаҳри, Кўчабоғ кўчаси 17. Тел.: (0 375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz).

Диссертация автореферати 2021 йил «23» апрель кун тарқатилди.
(2021 йил 23 апрель даги 1 рақамли реєстр баённомаси).

Н.Н.Шодмонов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
раиси, филол.ф.д., профессор

Г.Н. Тоқиева

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий
котиби, филол.ф.д. (PhD)

Х.Жабборов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати. XX аср дунё тилшунослигида инсонга хос шахсий сифатларнинг тилда акс этиши масаласи лингвокогнитология, лингвокультурология, социолингвистика, прагмалингвистика ва уларнинг қоришуvidан иборат социопрагмалингвистика каби илғор фан йўналишларида алоҳида эътибор кучайди. Бу жараён эса тилда инсонга хос белгиларни субстанциал (борлиқ – онг – лисон) асосларда ҳал қилувчи тилшунослик парадигмаларининг шаклланишига асос бўлди. Жумладан, инсон метафороген қобилиятининг лингвокогнитив табиати, юзага келиш шартлари, таснифи, метафорик маънонинг белги англатиш жиҳатлари ҳақида хулосалар чиқаришда муҳим амалий аҳамият касб этади.

Жаҳон тилшунослигида тилларнинг лингвомаданий, лингвомаънавий, лингвокоммуникатив муносабатларини ўзида акс эттирувчи семасиология, семантика, семиология, семиотика, метафорология каби масалалар бўйича муайян изланишлар олиб борилмоқда. Қадимги юнонларда метафоранинг психолингвистик табиати, Европа замонавий тилшунослигида метафоранинг генератив семантикаси, когнитив функциясига, метафорик маънонинг белги англатиш хоссаси, когнитив, лексикографик хусусиятларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Ўзбек тилшунослигида тилни миллий тил соҳиблари (шу тилда сўзлашувчилар) билан бирга ижтимоий муҳит, маданият, миллийлик каби омиллар муштараклигида ёритишга, лингвомаданий имкониятлари тадқиқига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Метафорани тил ва маданият, тил ва мулоқот, тил ва маънавият, тил ва руҳият муштараклигида ўрганиш, ўзбек тилига хос бирликлар мисолида луғавий бирликлар маъновий имкониятларининг лингвистик табиатини очиб бериш, метафоранинг лисоний, когнитив ва лингвомаданий, лексикографик тавсифини бериш тилшунослигимиздаги муҳим вазифалардан биридир. «Мамлакатимизда ўзбек тилини замон талаблари асосида ривожлантириш, унинг давлат тили сифатидаги ўрни ва нуфузини янада мустаҳкамлаш борасида олдимизда катта ва масъулиятли вазифалар турибди»¹. Ўзбек тилидаги метафоранинг миллий-когнитив, структур ва лексикографик хусусиятлари билан боғлиқ изланишлар олиб бориш муҳимлиги метафоранинг асосий қисмини ташкил этувчи «белги» денотатив семали метафора, унинг лисонийлашиш жараёни, лексикографик ва когнитив-семантик тавсифи ҳамда таснифи масалалари каби ҳодисалар тил ва маданиятнинг ўзаро алоқаси ҳамда тил ва тафаккур яхлитлиги муаммоси сифатида талқин этиш илмий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-4958-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6048-сон

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбек тили байрами муносабати билан Ўзбекистон халқига байрам табриги // Халқ сўзи, 2020 йил 20 октябрь. № 221-222 (7723-7724)

«Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш тўғрисида»ги фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 22 майдаги 304-сон «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга ушбу илмий-тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Маълумки, XX асрнинг 60-йилларида жаҳон тилшунослигида, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам сўз маъноси, унинг ўзгариши билан боғлиқ лисоний ҳодисаларни ўрганишга катта эътибор қаратила бошлади. Ўша даврда тилшуносликнинг янги соҳаларидан бири ҳисобланган семасиология жадал ривожлана бошлади. Европа тилшунослигида Г.Гердер, Э.Кассирер, Е.И.Шендельс, А.Ричардс, Ж.Пол, рус тилшунослари орасида А.А.Потебня, А.А.Реформатский, Е.М.Галкина - Федорук, Н.Д.Арутюнова, А.Вежицкая, А.И.Ефимовлар² сўз ва унинг маъносига доир салмоқли тадқиқотларни амалга оширганлар.

1960 йилларга келиб ўзбек тилшунослигида ҳам бу борада бир қанча илмий изланишлар амалга оширилди. Хусусан, ўзбек тилидаги полисемия ҳодисасини лингвистик жиҳатдан ўрганиш шулар қаторидан. Т.Алиқулов, С.Усмонов, Ш.Раҳматуллаев, О.Азизов, М.Миртожиевлар³ ўз тадқиқотларида, дарслик ва қўлланмаларида ўзбек тилидаги полисемия ҳодисасининг ўзига хос жиҳатларини атрофлича тадқиқ этишган. Бироқ бу изланишларнинг ҳеч бирида полисемиянинг марказида турувчи метафора ҳодисаси монографик йўсинда тадқиқ этилмаган. Мазкур тадқиқотларда метафоранинг ҳосил

² Гердер Г.И. Идеи к философии истории человечества (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit). А.В. Михайлов таржимаси ва изоҳи. А.В. Гулыга таҳрири остида. – М.: Наука, 1977. – С. 703; Кассирер Э. Сила метафоры. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990; Шендельс Е.И. Практическая грамматика немецкого языка. Учебник для студентов институтов и факультетов иностранных языков // 2-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 340; Richards A.I. Essays in His Honor // Oxford University Press, 1973. – P. 368; Paul. J., Grammaticalization // UK: Cambridge University Press: – Cambridge, 2003. – P. 276; Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 624; Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 55; Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М., 1954. – С. 54-56; Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 238; Вежицкая А. Сравнение – градация – метафора // Теория метафоры. Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 512; Ефимов А.И. Стилистика художественной речи // – М.: Московский гос. университет им. М. В. Ломоносова, 1961. – С. 519.

³ Алиқулов. Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – № 6; – Б. 42. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964. – № 4. – Б. 35-37; Абдуллаева Л. Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1965. – № 1; – Б. 62-64; Мукаррамов М. Метафора ясовчи ўхшатиш воситаларининг маънолари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – № 2. – Б. 51-52; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – № 4. – Б. 34-37; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – 135; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 63-64; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 126.

бўлиш усуллари, турлари, мавзувий таснифи каби масалалар талқин қилиниб, метафоралар соф нутқий ҳодиса сифатида баҳоланган. Натижада метафорани лисон ва нутқ дихотомияси кесимида текшириш, унинг нутқий кўринишлари, ҳосил бўлиш сабаблари, нутқий метафорани юзага келтирувчи омиллар, лексикографик талқини масалалари етарли даражада ўрганилмай қолган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган ОФ-07-сон «Ўзбек тилининг структур ва соціопрагматик тадқиқи» ҳамда ОТ-Ф8-002 – «Ҳозирги замон цивилизациясининг инсон ижтимоий қиёфасига таъсири» номли фундаментал лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тилидаги «белги» денотатив семали метафоранинг лингвомаданий, лингвокогнитив ва лексикографик талқинини беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

борлиқнинг лисоний манзараси ва унда метафоранинг ўрнини аниқлаш;
метафоранинг таснифини бериш;

«белги» денотатив семали метафорани мавзувий ҳамда «лисон-нутқ» дихотомияси асосида таснифлаш;

«белги» денотатив семали метафоранинг миллий-лисоний хусусиятларини кўрсатиб бериш;

«белги» денотатив семали метафоранинг лингвомаданий хусусиятларини ёритиш;

«белги» денотатив семали метафоранинг концептуал хусусиятларини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек тилидаги «белги» денотатив семали метафоралар олинган.

Тадқиқотнинг предметини ўзбек тилидаги «белги» денотатив семали метафоранинг когнитив, структур ва лексикографик хусусияти ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тавсифлаш, қиёслаш, таснифлаш, контекстуал таҳлил усуллари қўлланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«белги» денотатив семали метафоралар шахснинг ички ҳис-туйғуларини, мақсадини ойдинлаштириш асосида турли манзараларни акс эттирадиган образли ифодалаш воситаси эканлиги аниқланган;

белги метафорик кўчма маъно ахборот мазмунини муайянлаштиришга, нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашга, матн таркибий қисмлари боғланишини мукамаллаштиришга хизмат қилиши изоҳли луғатларда келтирилган мисоллар асосида очиб берилган;

метафоралар турмушнинг фундаментал тавсифини берувчи ва ҳаётнинг ўзгармас қонуниятларини уктириб турувчи, ўзида замон ва макон ўлчамларини мужассам этган тил ҳодисаси эканлиги бадий асарлардан олинган мисоллар орқали далилланган;

«белги» денотатив семали метафораларнинг кўчма маънода лисонийлашуви кўп маънолилик, маънодошлик, шаклдошлик муносабатларининг шаклланишига ҳам таъсир қилиши очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

«белги» денотатив семали метафоранинг маъно-моҳияти, даврлаштирилиши ва тасниф хусусиятлари ёритиб берилган;

Ўзбек тилида метафорик тафаккурни ҳаракатлантирувчи когнитив қонуниятлар, метафора ташувчи билимларни қабул қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш вазифалари аниқланган;

«белги» концепти борлиқ ҳодисаларининг айрим қирраларининг инсон ташқи кўринишлари, хатти-ҳаракатлари, ҳолатини тасвирлашда когнитив вазифа бажаришига хизмат қилиши асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндашув, усул ва назарий маълумотларнинг ишончли илмий ва бадий манбалардан олингани, келтирилган таҳлиллар қиёслаш, фалсафий-гносеологик, лингвокультурологик, когнитив, контекстуал, психологик, субстанциал, дискурсив таҳлил методлари воситасида асосланганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти метафорик кўчимнинг бошқа турларини, шунингдек, метафорик кўчим ва унинг хусусиятларини ёритишда, метафорани прагматик, социолингвистик аспектларда ёритиш билан изоҳланади.

Ишнинг амалий аҳамияти бакалаврият йўналишлари ва магистратура мутахассисликлари учун «Когнитив тилшунослик», «Бадий асар тили», «Лингвокультурология», «Лексикология», «Лексикография», «Стилистика» ўқув курслари бўйича маъруза матнлари, дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар тузишда, ўқув-услубий мажмуаларни такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. «Белги» денотатив семали метафораларнинг таснифи, когнитив структураси ва лексикографик талқинини ёритиш жараёнида эришилган илмий натижалар асосида:

«белги» денотатив семали метафораларнинг шахснинг ички ҳис-туйғуларини, мақсадини ойдинлаштириш асосида турли манзараларни акс эттирадиган образли ифодалаш воситаси эканлигига оид назарий хулосалардан ОТ-Ф8-062 рақамли «Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари» мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 17 июлдаги 89-03-2577-сон маълумотномаси). Тадқиқот натижалари асосида инсон белги ҳақида билим ҳосил қилишида шахс психологияси когнитив структурани шакллантириши ҳамда бу структуранинг турли контекстуал вазиятларда намоён бўлиши ҳақида муайян хулосалар чиқариш имконини берган;

белги метафорик кўчма маъно ахборот мазмунини муайянлаштиришга, нутқнинг таъсирчанлигини таъминлашга, матн таркибий қисмлари

боғланишини мукамаллаштиришга хизмат қилишига оид назарий хулосаларидан ОТ-Ф8-062 рақамли «Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари» мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 17 июлдаги 89-03-2577-сон маълумотномаси). Натижада метафорик кўчма маънолар семантик деривациянинг ёрқин намунаси эканлигига оид хулосаларни ойдинлаштириш имконини берган;

метафоралар турмушнинг фундаментал тавсифини берувчи ва ҳаётнинг ўзгармас қонуниятларини уқтириб турувчи, ўзида замон ва макон ўлчамларини мужассам этган тил ҳодисаси эканлигига оид илмий хулосаларидан И-204-4-5 рақамли «Инглиз тили мутахассислик предметларидан ахборот-коммуникацион технологиялари асосида виртуал ресурслар яратиш ва ўқув жараёнига жорий этиш» номли инновацион тадқиқотлар лойиҳасида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 17 июлдаги 89-03-2577-сон маълумотномаси). Натижада «белги» денотатив семали метафоранинг ижтимоий ҳосланиши, лингвомаданий хусусияти ҳақидаги масалаларни ёритиш имконини берган;

«белги» денотатив семали метафораларнинг кўчма маънода лисонийлашуви кўп маънолилик, маънодошлик, шаклдошлик муносабатларининг шаклланишига ҳам таъсир қилиши ҳақидаги илмий хулосаларидан И-204-4-5 рақамли «Инглиз тили мутахассислик предметларидан ахборот-коммуникацион технологиялари асосида виртуал ресурслар яратиш ва ўқув жараёнига жорий этиш» номли инновацион тадқиқотлар лойиҳасида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 17 июлдаги 89-03-2577-сон маълумотномаси). Натижада лексик-семантик гуруҳларнинг шаклланишида метафорик кўчма маънонинг таъсир қилиш хусусияти, когнитив ва лексикографик тавсифи ҳамда талқини муаммоларини очиб бериш имконини берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 5 та илмий-амалий анжуманларда, жумладан, 2 та республика ҳамда 3 та халқаро илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси юзасидан 14 та илмий иш нашр этилган, шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 4 та мақола, жумладан, 3 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертациянинг ҳажми 127 саҳифадан иборат бўлиб, кириш, уч асосий боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ ҚИСМИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, предмети ва объекти аниқланган. Тадқиқотнинг Ўзбекистон

Республикаси фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги, унинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланиб, ишнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, апробацияси, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Ўзбек замонавий метафорологиясининг назарий ва методологик масалалари**» деб номланган биринчи бобда ўзбек тилшунослигида метафоранинг ўрганилиши, метафоранинг лисон ва нутқ дихотомиясига муносабати, лингвометафорани ўрганиш омиллари ва вазибалари, мантиқийлик ва метафориклик нутқнинг ёндош хусусияти эканлиги ҳақидаги фикрлар баён этилган.

Маълумки, инсон тил кузатувлари, идроки орқали тил воситасида борлиқни англашда унинг яратувчанлигига ҳам таянади. Бу эса тилнинг ҳар бир ифодаси замирида улкан билим хазинаси ётганлиги билан боғлиқ. Масалан, тил соҳиби нутқда бирор сўзни истифода этиши учун унинг фонетик қобиғидан фикрига моддий шакл беришда фойдаланади, фикрнинг ўзи учун эса шу сўзлар замиридаги таянч билимларга асосланади. Билимлар инсон онгида партонимик ва гипонимик йўсинда структурлашади. Янги билимлар аввалги билимлар асосида шаклланади, аввалги билимлар эса янги билимларни ҳосил қилади ва уларнинг барчаси фикрнинг фонетик қобиғи ҳамда семантик кодловчиси бўлган тилда намоён бўлади.

Ҳар бир тилнинг борлиқни ҳар хил кўриши, ундан нусха олиши ҳамда таснифлаши тилларнинг ўзига хослигидан ва тилларнинг ўзига хослиги ҳам мазкур жараённинг ўзига хослигидан келиб чиқади. Бу эса тил ва фикр, нутқ ва тафаккур муносабати билан боғланиб кетади⁴.

Тилларнинг миллий-маънавий, этнокогнитив хусусиятлари, аввало, турли шакл, тур ва асосларга эга бўлган мураккаб механизмли метафорада ўзига хос ўрин тутади. Ҳар қандай метафора тил иштирокчиларининг яшаш тарзи, маданияти, муҳити, даражаси, диний эътиқоди каби турли ташқи, шунингдек, тилнинг структураси, лексик захираси, функционал услублари ва нутқ шакллариининг хусусиятлари каби ички омилларни ҳисобга олган ҳолда яратилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, метафора дунё тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам яратилган барча тадқиқотларда сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисаларнинг марказида туради. Чунки тилдаги кўчма маънодаги сўзларнинг асосий қисмини метафорик усул билан кўчганлари ташкил этади. Сўз маъноси кўчиши билан боғлиқ тадқиқотларнинг барчасида асосий эътибор метафорага қаратилади.

Ўзбек тилшунослигида сўз маъноларини тизимли ўрганиш ўтган асрнинг ўрталарида бошланди. Сўзларнинг семантик структураси, таркиби, моносемия ва полисемия ҳодисалари дунё тилшунослигида маълум даражада

⁴ Алиқулов А. Ўзбек тилида ел-ёгин луғавий-маъновий гуруҳи тизими, нутқий воқеланиши ва лексикографик талқини: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 10.

ўрганилган бўлиб, улар собиқ иттифоқ ҳудудидаги бошқа миллий тилшуносликларда бўлгани каби ўзбек семасиологик тадқиқотлари учун назарий методологик асос вазифасини бажарди. Ўзбек назарий семасиологиясининг асосчиларидан бўлган тилшунос Т. Алиқулов сўз семантик структураси тадқиқига шу даврда киришилганлигини эътироф этиб, шундай ёзади: «Полисемия тилшуносликнинг актуал масалаларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унинг тилдаги ўрнини белгилаш, тарихий ривожланиш этапларини кузатиб, қай усуллар билан вужудга келиш қонуниятларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга»⁵.

Ўзбек анъанавий тилшунослигида М.Миртожиев, С.Усмонов, Т.Алиқулов, Ш.Раҳматуллаев, О.Азизов, З.Тоҳиров, замонавий тилшуносликда Г.Қобулжонова, Д.Рустамова, Ш.Маҳмараимова, А.Хўжамқулов⁶ каби олимларнинг тадқиқотларида, асосан, метафора ва унинг турлари ўрганилганлигини кўришимиз мумкин.

Ўзбек тилшунослигида метафора тадқиқининг ўз анъанавий доирасидан чиқиб, структур босқичига кўтарилганлиги ўзбек метафорологияси шаклланиши ва ривожланиши учун янги уфқларни очди.

Ўзбек анъанавий тилшунослиги метафора тушунчасини фанга олиб кирди, уларни лисоний ва нутқий турларга ажратди, бироқ тилшунослик нутқий ҳодисаларни умумлаштириш босқичига қадам қўяётган бўлганлиги сабабли лисонийлашган метафораларга эътибор кўпроқ қаратилди. Ўзбек субстанциал тилшунослиги тилнинг лисоний ва нутқий структурасини фарқлаш, лисоний структура ва лисоний бирликларни, уларнинг имкониятларини аниқлаш борасида изчил тадқиқотлар олиб бориб, тилнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик лисоний структураларини ва бирликларини диалектик тадқиқ методологияси асосида текширишга киришди. Хусусан, лексик маънода умумий ва хусусий маъно, семема ва сема, кўчма маъноларда лисоний ва нутқий жиҳатларни ажратиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилди. Метафорани тадқиқ қилишда ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин.

Янги даврда замонавий талаб ва тамойиллар асосида яратилган тадқиқотлар мазмун жиҳатдан аввалгиларидан назарий-методологик жиҳатдан кескин фарқ қилади.

⁵ Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – № 6. – Б. 36.

⁶ Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – №4. – Б. 34; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 135; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964. – №4. – Б. 35-37; Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – №6; – Б. 42; Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 120-126; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 63-64; Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – Б. 73-77; Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: 2000. – 104 б.; Рустамова Д.А. Ўзбек тилида метафорик эвфемизация: Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – 50 б.; Маҳмараимова Ш.Т. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: филол. фан. фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Қарши, 2018. – Б. 21; Хўжамқулов А. Ўзбек тилида метафоранинг таснифланишига доир. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20 йиллигига бағишлаб чиқарилган илмий мақолалар тўплами. Лингвист. 2- китоб. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 85-88.

Метафорология соҳасида замонавий парадигмалар асосида тадқиқот олиб борган тилшунос З. Тоҳиров нутқий метафорик маъно, улар вужудга келишининг лисоний ва нолисоний омиллари хусусида анчайин янги фикрларни баён этди⁷. «Ўзбек тилида нутқ жараёнида метафора содир бўлар экан, бу ҳодиса ҳосила семемадаги прагматик сема ҳосил бўлиши билан характерланади. Масалан, *шер, бургут, лочин, оҳу, қашиқир* лексемаларининг шахс билдирувчи семема, *лаъл, чарос, бодом, гул* лексемаларининг киши аъзосини билдирувчи семема ҳосил қилиши метафора бўлиб, бунда ҳосила семемалар прагматик маънога эга бўлади»⁸.

Тилшунос Г. Қобулжонованинг метафора талқинига бағишланган иши ўзбек тилшунослигини янги босқичга кўтарди. Олима нутқий метафорани лингвистиканинг ўрганиш объекти эканлиги ҳақидаги ғоясини дадил кўтариб чиқди ва поэтик ҳамда нутқий метафора бир ҳодисанинг турли томондан ёндашиш асосидаги ҳар хил номлари эканлигини, бундан нарсанинг серқирралик тамойилига таяниш лозимлигини таъкидлайди. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лисоний ҳодисаларни талқин этишда ана шу омилларга асосланган тамоман янги ва ўзига хос тадқиқот тилшунос С. Ҳожиев томонидан яратилди⁹.

С. Ҳожиев диссертациясида маъно кўчиши фақат номинатив вазифа бажарибгина қолмайди, балки маълум бир ижтимоий онгда борлиқнинг лисоний тасвирини бериши воситаси сифатида талқин қилинади. Маълумки, тилшунослик фани тараққиётининг ҳозирги босқичи структурал-функционал изланишлардан тилда инсон омили ва шунга алоқадор масалалар, яъни тилнинг дунёни билишдаги роли ва борлиқнинг лисоний манзарасини яратиш, дунёни билишда когнитив моделларнинг миллий ўзига хослиги каби тушунчаларни талқин қилишга қаратилган когнитив-семантик, социолингвистик ва культурологик йўналишлар томонига эътиборнинг кучайиши билан характерланади¹⁰. Бу борада тадқиқотчи Ш. Маҳмараимованинг «Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти» номли диссертацияси ўзбек тилшунослигида янги ҳодиса бўлди.

Ўзбек тилшунослигида метафорик эвфемизация бўйича тадқиқотчи Д. Рустамова томонидан яратилган диссертация метафоранинг янги бир қиррасини очди¹¹. Олима ўз ишида миллий дунёқараш тилнинг метафорик таянчлари билан уйғунлигини, иккиламчи номинация механизми ва маҳсули бўлиб, бунда эвфемизмлар етакчи ўрин эгаллашини таъкидлайди. Ўзбек метафорологияси формал, субстанциал босқичларни босиб ўтиб, ўз тараққиётининг антропоцентрик босқичига қадам қўйди. Бу босқичда

⁷ Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – №4. – Б. 73-77.

⁸ Тоҳиров З. Кўрсатилган асар. – Б. 74.

⁹ Ҳожиев С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.

¹⁰ Ҳожиев С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 9.

¹¹ Рустамова Д. Ўзбек тилида метафорик эвфемизация: Филол. фан. фалс докт (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – Б. 14.

метафора лисоний ва нолисоний омиллар яхлитлигида ва нутқ соҳиби билан биргаликда таҳлил қилинмоқда. Биринчи босқичда лисон ва нутқ фарқланмай фақат тил метафоралари поэтик метафоралардан ажратилган бўлса, субстанциал босқичда лисоний ва нутқий метафора ажратилди, учинчи босқичда лисоний метафоранинг лисонда яшаш ва нутқий воқеланиш механизми чуқур ўрганилмоқда.

Метафорага муносабат тарихий анъаналар, ҳар бир даврдаги янгича қарашлар билан бойиб, қоришиб, мураккаб ва кенг тармоқли илмий ва амалий, полифоник дискурс шаклландики, бугунги кунда бу тармоқлар барча ижтимоий-гуманитар соҳаларни қамраб олмоқда, ҳатто компьютер лингвистикаси ва корпус таҳлили йўналишларига ҳам жадал кириб бормоқда. Фалсафа, мантиқ, руҳшунослик, матншунослик, адабиётшунослик, ахлоқ, эстетика, герменевтика ва тилшуносликнинг нейролингвистика, семиотика, лингвокультурология, риторика, лингвистик философия каби соф ва қоришиқ соҳалари серқирра ва мураккаб ҳодиса бўлган метафоранинг турли томонларини назарий ёки амалий йўсинда ўрганмоқдалар. Уларнинг барчаси замирида ягона мақсад – инсон тафаккури ва фикрлаш жараёни модели ҳамда механизми сирларини очиш, системасини билиш ҳамда ундан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашга эришиш ётади. Зеро, «метафора асосида инсоннинг билиш фаолияти системасининг таркибий қисмлари (борлиқни «қабул қилиш», тафаккур, хотира, лисон, нутқ) ўзаро ягона вазифа – борлиқни идрок этиш, уни билим сифатида тизимлаштириш, бу билимдан яратувчи куч сифатида унумли ва самарали фойдаланиш учун уюшади¹².

Тилшуносликда ва, умуман, бошқа ижтимоий фанларда тилнинг пайдо бўлишини эмоционал илдизларда кўрадиганлар метафоранинг ролини муносиб баҳолаган Ф. Ницше, Э. Кассирер, М. Минский, М. Жонсон ва Ж. Лакофф, Исломи дини илоҳиётида Абу Мансур Мотуридий, шунингдек, рационалистлар, иррационалистлар ҳамда сенсуалистлар метафорик ҳодисанинг серқирралиги ва бу қирраларнинг турли томонларига эътибор қаратадилар. Олимларнинг фикрларидан келиб чиқадиган мухтасар хулоса шуки, метафора янги билимларни эскилари қолипларига солиш, умуман, тафаккурнинг юқори даражаси эскилик ва янгиликларни мувофиқлаштириш, аниқроғи, улардаги мувофиқликларни англашдан иборат тафаккур усулидир.

Демак, метафора бошқа коммуникатив воситалардан тилни кескин фарқлаб турувчи фикрий-ментал восита бўлиб, тилнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир. Аммо бу менталлик яққол намоён бўлиш, моддий шаклда юзага чиқиб туриш хусусияти билан характерланади.

Тадқиқотнинг иккинчи боби «**Белги» денотатив семали метафоранинг когнитив структураси»** деб номланган бўлиб, унда метафорик маънони концептуал ўрганиш асослари, оламнинг лисоний тасвири ва «белги»

¹² Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1988. – №2. – С. 41. Яна қаранг: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – М., 1988.

денотатив семали метафораларнинг шаклланиши, «белги» тушунчасининг когнитив структураси ҳақида сўз боради.

Маълумки, янги билим анланган борлиқ ҳодисалари билан янгидан анланаётган ҳодисалар орасидаги ўхшашликларни топиш асосида шакллантирилади. Бусиз янги билим ҳосил қилиш мумкин эмас. Бу инсон тафаккурининг метафорик механизмини намоён қилади. Метафорада тафаккур субъект, борлиқ асос, тил эса восита бўлиб хизмат қилади. Метафорани асосий ментал операция, борлиқни билиш, категориялаштириш, концептуаллаштириш, баҳолаш ва тушунтириш усули сифатида тушуниш оммалашган.

Инсоннинг лисоний тажрибаси янги объектни концептуаллаштиришнинг сифатини белгилайди. Концептуаллаштириш – янги билим ҳосил қилиш демакдир. Ҳосил қилинган билим систем-структур моҳият касб этган бўлади. У ана шу моҳиятга эга бўлмагунча концептуаллашган билим ҳисобланмайди. Мисолларга мурожаат қиламиз. Ўзбек кишида «сабр» ва «тоқат» тушунчалари ҳақида тегишли билим мавжуд. Кўпгина ўзбеклар уларни бирлаштирган, умумлаштирган – категориялаштирган, бироқ концептуаллаштира олмаган. Чунки уларнинг бирлаштирувчи белгилари («чидам»нинг турлари) анлангани ҳолда фарқловчи белгилари аниқланмаган. Бу ҳолат ижтимоий характерга эга. Фикрларимизни далиллаш учун «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»даги изоҳларга мурожаат қиламиз:

САБР [*а.* – чидам, бардош, ирода, қатъият] **1** Бирор ҳолат ёки ҳодисани бардош билан кутиш, қаноат қилиш; ўзини тийиш. Масалан: *Сабр таги – сариқ олтин.*

2 Ғам-кулфат, азоб-мусибатларга чидаш, тоқат қилиш, бардош бериш. Масалан: *Сабр – инсон иродасининг тожи! – деди Жўрахон Мажидга.*

3 Сабр косаси тўлмоқ, ортиқ чидаш ёки кутишга тоқати қолмаслик, тоқати тоқ бўлмоқ. *Халқнинг сабр косаси тўлди.*

Эътибор қилинса, «сабр» ва «тоқат» тушунчалари орасида концептуал умумийлик бор-у, бироқ фарқлар кузатилмайди. Акс ҳолда «сабр» тушунчаси изоҳи учун *тоқат, чидам билан кутмоқ, тоқати тоқ бўлмоқ, ғам-кулфат, азоб-мусибатларга чидаш, тоқат қилиш, бардош бериш, бардош билан кутиш* каби изоҳларни шунчаки бериб бўлмас эди. Энди шу нуқтаи назардан тоқат сўзини кузатамиз:

ТОҚАТ [*а.* – куч, қувват; чидам, бардош, сабр] Чидаш, бардош бериш қобилияти; сабр-бардош, чидам, тўзим. *Тоқат билан кутмоқ. Тоқат билан гапига қулоқ солмоқ. Тоқати тугади (битди, тамом бўлди).*

Ўзбек ижтимоий онгида «сабр», «чидам», «тоқат», «бардош» тушунчалари орасида категориаллик мавжуд бўлса-да, концептуаллик етарли даражада шаклланмаган. Улар битта концепт сифатида қаралмоқда ва орасидаги денотатив фарқ аниқланмаган – тушунча концептуаллаштирилмаган.

Кўринадики, метафорани когнитив ўрганиш тарихий ва структур талқинлар билан омикталашсагина, лексикографик ва таълимий амалиёт учун катта аҳамият касб этади.

Метафорологик тадқиқотлар тавсифийликдан тадқиқийлик ва тавсиявийликка ўтиши тилшуносликнинг инновацион ривожланиши йўлидаги муҳим қадам ҳисобланади.

Оламнинг лисоний тасвири дунёнинг глобал тасвири сифатида бир миллат ёки халқ эмас, балки умуман инсоният онгида унинг олам билан барча алоқалари асосида шаклланади¹³. Бугунги кунда метафорани таснифий ўрганиш борасида катта ишлар амалга оширилмоқда. Сифат метафоралар концептуал метафоралар тизимида концепт (предмет/ҳодиса)нинг нофаол белгисини ифодалайди ва унинг шаклланиш сценарийси замирида қиёслаш ва ўхшатиш ётади.

Белгини англатувчи метафораларни тавсифий метафоралар ҳам дейиш мумкин. Шу билан бирга, номлаш ва ажратиш вазифалари бундай метафораларда яхлитланади. Предмет/ҳодисани англатувчи метафоралар субстанциал метафоралар бўлса, белги англатувчи метафораларни атрибутив метафоралар деса бўлади. Атрибутив метафора мазмун-мундарижаси мувофиқ келадиган субстанциал метафора билан, одатда, параллел равишда намоён бўлади. Метафора нутққа кирар экан, иккита вазифани бажаришга йўналтирилади:

- 1) матн ҳосил қилиш ва яхлитлаштиришда қатнашади;
- 2) матннинг таъсир кучини оширади.

Ҳосила маънолар талқинида икки ҳолатга алоҳида эътибор қаратмоқ лозим бўлади:

- 1) генетик бош маъно;
- 2) қўлланишдаги асосий маъно.

Бунинг учун *бачкана* лексемасининг семантик структурасини кузатамиз. Ўзбек тилида *бачкана* сўзининг 4 та лексикографик маъноси ажратилади:

1 *эск.* Болалар учун мўлжалланган (уст-бош, оёқ кийим ҳақида). *Бачкана маҳси.*

2 *кўчма* Ёш болаларга хос бўлган, катталарга, катта ёшдаги кишиларга ярашмаган, келишмайдиган. *Бачкана қилиқлар. Бачкана одам.*

3 *кўчма* Болаларча мулоҳаза юритилган; қисқа ўйланган; юзаки, хом. *Бачкана асар.*

4 Ярашмайдиган, мос келмайдиган; сохта. *Бачкана кўринмоқ.*

Изоҳли луғат лексеманинг генетик жиҳатдан бош маъносини биринчи ўринга қўяди. Бугунги нутқда бу маъно анчайин эскирган ва луғатда *эск.* белгиси билан берилган. Генетик бош маъно эмоционалликдан холи ва сўзнинг этимологик маъноси билан мувофиқ. Лекин ҳозирги ўзбек нутқида лексеманинг «2 *кўчма* Ёш болаларга хос бўлган, катталарга, катта ёшдаги кишиларга ярашмаган, келишмайдиган. *Бачкана қилиқлар. Бачкана одам*» маъноси қўлланишда етакчилик қилади. Шунинг учун уни қўлланишдаги етакчи маъно дейиш ва оммабоп изоҳли луғатда биринчи ўринга қўйиш мақсадга мувофиқ. Зеро, биринчи маънодаги *эск.* белгисининг ўзи ҳам уни устуворлаштиришнинг маънисизлигини кўрсатади. Демак, маънолар тартибини қуйидагича бериш лозим:

¹³ Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 19-20.

1 *кўчма* Ёш болаларга хос бўлган, катталарга, катта ёшдаги кишиларга ярашмаган, келишмайдиган. *Бачкана қилиқлар. Бачкана одам.*

2 *кўчма* Болаларча мулоҳаза юритилган; қисқа ўйланган; юзаки, хом. *Бачкана асар.*

3 Ярашмайдиган, мос келмайдиган; сохта. *Бачкана кўринмоқ.*

4 *эск.* Болалар учун мўлжалланган (уст-бош, оёқ кийим ҳақида). *Бачкана маҳси.*

Метафорик ҳосила маъно фаоллашиб, ижтимоий омиллар билан ҳамкорликда асос маънони сиқиб чиқаради ва ўзи асос маънонинг ўрнини эгаллайди.

Демак, метафоранинг шаклланиши, аввало, инсон ва тил, тил ва борлик, борлик ва борлик диалектикасининг намоён бўлишидир. Бу алоқадорлик предмет ва белги, белги ва предмет, предмет ва предмет, белги ва белги алоқадорлиги кўринишида намоён бўлиб, «белги» маъносини ифодаловчи бирликларнинг метафорик белги ифодалаш, «предмет» маъноли бирликларнинг метафорик «белги» ифодалаш турларида ҳам воқеланиши мумкин.

Ҳар қандай тил белгиси лисоний маънони коммуникатив жараёнда намоён қилганлиги каби идеал, руҳий-интеллектуал ҳодиса сифатидаги концепт ҳам коммуникатив жараёнда шаклланади ва тилнинг воситалари асосида мазкур жараёнда юзага чиқади. Муайян ҳолатда сўз серқирра ва кўп ўлчамли концептнинг ушбу коммуникатив жараён учун тегишли жиҳатларини воқелантиради. Демак, сўз маъноси зиммасида концептнинг мулоқот ва ахборот учун зарур ва дахлдор бўлган жиҳатларини намоён қилиш «масъулият»и этади.

Инсон белги ҳақида билим ҳосил қилар экан, аввало, шахс психологияси (1) она тили (2) ва ундан фойдаланиш миллий маданияти бирлашади. Билимни шакллантириш жараёнида бу учлик онг остидан онг усти жараёнига қалқиб чиқади ва устида иш кўрилаётган борлик парчасининг нусхасини олишда ансамбль сифатида иштирок этади, аввало, когнитив структурани шакллантиради ва бу структуранинг турли контекстуал вазиятларда намоён бўлишига олиб келади.

Бирор белги бўйича ҳосил қилинаётган билим кўплаб параметрларга эга бўлади: белгининг замонга кўра тури; белгининг маконга кўра тури; белгининг давомийликка кўра тури; белгининг моҳият тури; белгининг статиклиги/динамиклиги; белгининг моддий/идеаллиги; белгининг аниқ/мавҳумлиги ва ҳ. к.

Хусусан, белги ифодаловчи асосий туркум бўлган сифатнинг луғавий мазмуний гуруҳларининг серқирра ва ранг-баранглиги бунинг ёрқин далилидир. Сифат туркумининг лексик-семантик гуруҳлари тасниф қилинган дарслик ва қўлланмаларда белги параметрларидан келиб чиқиб унинг бир неча асосий ва ички турлари ажратилгани кузатилади¹⁴.

¹⁴ Қаранг. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. Т.1. – Б. 271-306; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 448 б.; Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o.,zbek adabiy tili: Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 414 b.

Шу жиҳатдан қаралганда, белгининг кўп ўлчамлилиги дискурс (нолисоний (вазият, шароит, макон, замон ва ҳ.) турли омиллар билан бир бутунликда олинган нутқ, матн) да лисоний ва прагматик омилларнинг ўзига хос қуршови билан муайянлаштирилади – зарур қирраси бўрттирилади. Бу эса истисно ҳолатларнинг аниқлиги (1) ва муайян вазиятнинг лисоний ифодасида мавҳумликка йўл қўйилмаслиги (2) тамойиллари асосида кучайтирилади. Шу боисдан лисоний билимларни лексикографик матнларда концептуаллаштиришда: билим, тушунча, маъно, лисоний қиймат уйғунлиги ва фарқланишига таянилади.

«Белги» концептининг ўзи ҳам кўп ўлчамли. Концептнинг кўп ўлчамлилиги унинг ифодаловчисига хос семантик структуранинг полисемантиклиги билан характерланади.

«Белги» концепти ҳам ўз структурасида умумий ва хусусий жиҳатларни бирлаштиради. Умумийлик билимнинг оммавийлиги ва оммабоплиги, муайян ижодкорлик маҳсули эмаслиги хусусиятини кўрсатса, хусусийлик муайян ва тор доирадаги шахсларнинг этник, миллий ва умуммиллий объектив омиллар билан уйғунлашган тафаккури маҳсули, ижтимоийликка айланиши имконияти билан характерланади.

Диссертациянинг учинчи бобида **«Белги» денотатив семали метафораларнинг лексикографик талқини масалалари** ёритилади.

Замонавий (назарий) лексикография ва (амалий) луғатчиликда метафорик кўчма маънолар талқини алоҳида муаммо, махсус методикани талаб қиладиган соҳа, махсус методологияни тақозо этадиган йўналишга айланмоқда. Метафорик лексикографияни алоҳида соҳа сифатида ажратишнинг долзарблиги миллий тил ва нутқнинг ўзига хослигини тавсифловчи луғатларнинг камлиги ва бундай луғатларни шакллантиришнинг глобаллашув шароитида миллий ўзига хосликларни сақлаб қолиш ва бойитиш вазифалари билан белгиланади. Зеро, бундай луғатларнинг мазмунан ранг-баранг бўлиши метафоралашган лисон ва нутқ материалларининг кенг қамровлилиги, тил бирликларининг метафорик маъносини тушунтириш учун зарур бўлган чуқур фундаментал семантик ва лингвомаданий тадқиқотларнинг мавжудлиги ва яратилаётганлиги билан белгиланади. Шу билан бирга, метафорик лексикографиянинг бир қатор муаммолари тил бирликларининг метафорик маъноларини танлаш мезонларини ишлаб чиқиш, замонавий сўзлашув нутқида қўлланадиган метафорик маъноларни аниқлаш, қайд қилиш, изоҳ моделларини аниқлаш билан ҳам боғлиқ.

Метафорик сўз ва бирикмалар бериладиган луғатлар бир неча асосга кўра тавсифланиши мумкин:

биринчидан, луғат бирликларининг структур-семантик хусусиятларига кўра: фразеологик луғат, афоризмлар луғати, мақол ва маталлар луғати, ўхшатишлар луғати, перифразалар луғати;

иккинчидан, миллий тилнинг маълум бир кўриниши ва нутқ услубига кўра: адабий услубнинг образли сўз ва иборалар луғати, шева сўзлари луғати, бадий образли воситалар луғати, эвфемизмлар луғати, дисфемизмлар луғати;

учинчидан, генезисига кўра: ўзлашма сўзлар, эскирган сўзлар луғатлари.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тили бўйича яратилаётган замонавий типдаги луғатларда образли бирликларни изоҳлаш бўйича янгидан-янги ёндашувлар юзага келмоқда. Бироқ ҳали бу борада метафорик маъноларни талқин қилишнинг чуқурлашганлигини кўрсатадиган қиёслашлар луғати, барқарор қиёслашлар луғати, сиёсий метафоралар луғати, зооморфик метафоралар луғати, антропоморфик метафоралар луғати, теоморфик метафоралар луғати, космоморфик метафоралар луғати, фитоморфик метафоралар луғати, мажозий сўзлар луғати, ўзбек маданиятининг моддий кодлари, ўзбек назмий луғати, шеърӣ образлар луғати, озиқ-овқат метафора луғати, экспрессив сифат/от/феъллар луғатлари каби қатор луғатларни яратиш луғатчилигимиз, хусусан, метафорик луғатчилигимиз олдидаги долзарб муаммолардан. Ўзбек тилидаги ранг билдирувчи сўзларнинг метафорик маънолари ниҳоятда маҳсулдор ва кўп қўлланувчан. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бир узул ва окказионал контекстуал маъноларини фарқлаш, қайд қилиш ва тавсифлашда тилнинг динамикасини акс эттириш имконияти мавжуд луғатларда чекланган. Мисол сифатида ранг билдирувчи лексемаларнинг ҳосила маъноларини таҳлил қилишдан олдин унинг бош маъносини кузатайлик. Чунки метафорик лексикографик маънолар тавсифининг мукамаллик даражаси бош маъно изоҳининг валидлик даражаси билан белгиланади. Қуйида асосий рангни билдирувчи 4 та сўз келтирилди.

- 1) **қизил** – қон рангидаги; қирмизи, алвон;
- 2) **оқ** – қор, сут, пахта рангидаги;
- 3) **кўк** – тиниқ осмон рангидаги; мовий, зангори;
- 4) **сарик** – сомон, зарчува, тилла каби нарсалар тусидаги ранг.

Аммо корпус массиви бўлмаганлиги учун биз бу қўлланишларнинг миқдорини, статистик тавсифини бера олмаймиз. Асосий рангларни билдирувчи айрим сўзларнинг бош маънолари изоҳларини кузатишдан маълум бўладики, кўпларида бош маъноларнинг ўзлари ҳам изоҳланишда метафорик қўлланишлар тавсифларига эҳтиёж сезади. Бу нафақат бош маънонинг метафорик маъно, балки метафорик маънонинг бош маъно тавсифига хизмат қилишига ҳам далил бўла олади.

Ўзбек тили лексикографиясида лексемаларнинг метафорик кўчма маъноларини акс эттириш ва уларнинг назарий асослари батафсил тадқиқ қилинган деб бўлмайди. Хусусан, ўзбек тилининг изоҳли луғатларида лексемаларнинг кўчма маъно ҳосилалари тўлиқ ўз аксини топмаган.

Ўзбек тили изоҳли луғатлари тилимиздаги лексемаларнинг семантик имкониятларини кўрсатиб берувчи асосий лексикографик манба саналади. Унда бош сўзнинг асл маъноси билан бирга кўчма маъно ҳосиласи ҳам изоҳланади. Лексемаларнинг бундай маъно қирраларини намоён қилишида метафора етакчи ўрин эгаллайди.

Метафорик семантиканинг лексикографик тавсифи муаммоларини «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (2006-2008) мисолида кўриб чиқамиз. Ушбу луғатда барча мустақил луғавий маънога эга лексемалар кўчма маъно ҳосил

кила олишини кўриш мумкин. Бироқ метафорик кўчим кўпроқ от ва феъл сўз туркумларида учрайди.

Аниқ ва мавҳум отларда метафорик кўчма маънолар турлича бўлади. Метафора асосида ном кўчиши ўзаро ўхшашлиги бўлган аниқ отлар доирасида бўлганда бу ҳодиса аниқ сезилиб туради. 1) *Нозим Зухранинг бошини аста силаб, ўз кўз ёшини белбоғи учига артди* («Гулдаста»); 2) *Ошнам – белбоғим* («Қанотли сўзлар»). – *Нега ташлаб кетаман буни, – деди кампир, келиннинг сўзини рад қилиб, – Белимнинг белбоғи энди бу.* (И. Раҳим. «Чин муҳаббат») [ЎТИЛ-5; I, 220]

Ушбу икки гапда «белбоғ» лексемаси турли маъноларда қўлланган бўлиб, «қувват, мадор, кўмакдош» маъноси лексеманинг метафорик кўчма маъноси ҳисобланади.

Метафорик кўчим мавҳум нарса-ҳодисалар доирасида бўлганда уни сезиш бир оз қийинроқ бўлади. **Дев** – 1. *миф*. Эртак ва халқ дostonларида шохли, думли, бениҳоят улкан одам қиёфасида тасаввур этиладиган, эзгуликка қарши курашувчи хаёлий махлуқ, ёвузлик тимсоли. *Ўсган юртин тоза аниқ билдингми, Сўйла, хоним, деғу жинни кўрдингми?* («Муродхон»)

2. **кўчма** Давангирдай, беўхшов, кўпол гавдали. [*Қизингизни*] *Эрга бермай, деға бердингиз.* (М. Исмоилий, «Фарғона тонг отгунча»)

3. **кўчма** Дахшат; кўрқинч; салобат. *Макрнинг, мунофиқликнинг деғи ҳамма фазилатларини ўз комига тортибди.* (Ойбек, «Навоий»)

4. **кўчма** Катта, улкан; баҳайбат. [ЎТИЛ-5; I, 585]

Изоҳли луғатларда айрим лексемалар бирдан ортиқ метафорик маъно ифодалаши таъкидлаб ўтилган: Масалан, **асир**, тутқун, банди; мафтун, шайдо кўчма маъноларига эътибор қаратайлик. 1. Тутқун, банди ҳолатида яшовчи шахс маъносида: *Тўрт девор асири бўлиб ўтирган аёллар бундай пайтларда каттакон боғда қафасдан чиққан қуш сингари яйрар.* (Х.Ахророва, «Орифнинг давлати») 2. Бирор кимса ёки нарсага ўзини бутунлай топширган, унинг «қули» ҳолатидаги шахс маъносида: *Мана шу кундан бошлаб Йўлчи шу қизнинг асири, мафтунни бўлди.* (Ойбек, «Танланган асарлар») Бундан ташқари, баъзи лексемалар билан бирикма ҳосил қилиб, кўчма маънода қўлланади: **асир қилмоқ (ёки этмоқ)** 1) душманни қўлга туширмоқ, асир олмоқ; 2) *кўчма* ўзига тортмоқ, жалб этмоқ, мафтун, шайдо қилмоқ. У [*Ҳаловат*] *хаёл суриб қолди, эҳ, хаёллар сиз кишини асир этишига нақадар устасиз.* (Н.Орифжонов, «Ҳаловат») [ЎТИЛ-5; I, 105]

Лексик ва фразеологик образли, кўчма маъноли микросистемалар ичидаги парадигматик боғланишлар ва муносабатлар яхлит бирлик сифатида янги семантик маънони юзага келтиради. Ҳаракат-ҳолат маъносини англатувчи феъллар бирикмали шакл (кўшма феъл, фразеологик бирикма ва ҳ.к.)да образли кўчма маъно ҳосил бўлишида асосий восита саналади. Буни *тутмоқ* феъли мисолида кўриб чиқамиз: **Аза тутмоқ** *Ғалаба кунни тўйга айланган хонадонлар ҳам бўлди, яраси янгилашиб, қайта аза тутганлар ҳам.* («Ўзбекистон кўриқлари») **Бошини тутмоқ** (Бирор иш, ҳунар ва ш.к. билан машғул бўлмоқ, уни эгалламоқ, касб этмоқ) *Бирон бошқа ҳунарнинг бошини тутса ҳам эглаб кетарди.* (С. Сиёев, «Ёруғлик») **Ватан (ёки макон) тутмоқ**

(Бирон ҳудуд ёки жойни яшаш жойи (ватан) қилиб олмоқ). *Эрбўтаевлар оиласи ҳам яйдоқ чўлни ватан тутиб, меҳнатда донг таратиб, ўзларидан кўпайишиб боришяпти.* («Ўзбекистон кўриқлари») **Гапга тутмоқ** (Гапга солиб, савол-жавоблар билан банд қилмоқ). *Ҳамма гапи ёлгон бўлмасин, ўртага олиб, гапга тутинг.* («Юсуф ва Аҳмад») **Дариг тутмоқ.** *дариг. Якка ва ягоналигинг ҳаққи... мендек бир балокаш гуноҳкор оғизга бандангдан марҳаматингни дариг тутмагайсан.* (К.Яшин, «Ҳамза») **Иш тутмоқ.** (Маълум сабаб, шарт-шароит ва ш.к. ни ҳисобга олган ҳолда иш қилмоқ, иш олиб бормоқ) *Нега бир-биримизга ёқишимиз керак. Ёки бўлмаса, сизга яқин бўлган инсон кўнглига қараб иш тутини лозимми?* (Газетадан) **Йўл (ёки йўлини) тутмоқ** (Иш-фаолиятда муайян бир йўлни танламоқ, шу йўлдан бормоқ). *Шунинг учун у тилёғламалик йўлини тутди.* (Газетадан) **Кўз тутмоқ** (Келиши, учрашуви юз беришини интизорлик, иштиёқ билан кутмоқ). *Кўз тутдим, кўзларим нигорон бўлди.* («Ёшлик») Шунингдек, **кўзда тутмоқ** – назар-эйтиборида бўлмоқ, назарда тутмоқ, келгуси вазифаларни кўзда тутмоқ; **сўроққа тутмоқ** – узлуксиз сўроқ беришда давом этмоқ; **тўпга (ёки ўққа) тутмоқ** – кимса, нарса, жой томонга (устига) тўхтовсиз тўп отмоқ, ўқ отмоқ, ўқ ёғдирмоқ; **этагини тутмоқ** – раҳнамолигида иш тутмоқ, раҳнамолигига суянмоқ; **юз тутмоқ** – йўқолиб кетмоқ, тугамоқ; **ўрин тутмоқ** – мавқега эга бўлмоқ, аҳамият касб этмоқ; **қулоқ тутмоқ** – 1) эшитишга диққатни қаратмоқ; 2) тингламоқ, эшитмоқ [ЎТИЛ-5; IV, 208] каби бирикмаларни ҳам келтириш мумкин.

Изоҳли луғатларда берилган тилнинг образли, экспрессив ва баҳоловчи воситалари хилма-хил эканлиги, бир хил шаклга келтирилмагани (унификация қилинмаган) шу бирликларни талқин қилишнинг ягона моделларини ишлаб чиқиш вазифасини жуда долзарб қилиб қўяди.

Метафоранинг функциялари серқирра бўлиб, илмий ва бадиий кўламда янада тўлиқроқ акс этади:

1. Таққослаш орқали фикр аниқлигига эриштирадиган метафора.
2. Нутқнинг эмоционал моҳиятини шакллантирадиган метафора.
3. Тежамкорликни таъминлайдиган метафора.
4. Когнитив-семантик аҳамият касб этадиган метафора.

Бугунги замонавий тилшунослигимизда метафоранинг илмий-амалий аҳамияти ошиб бораётганини кузатиб боришимиз мумкин. Хусусан, когнитология фани нуқтаи назаридан когнитив метафора инсоннинг ўз билимларини намоён қилиши ва концептуаллаштириши усулларидан бири ҳисобланиб, унинг моҳияти бир объектни бошқа бир объект воситасида тушуниш ва тушунтиришдан иборатдир¹⁵.

Белги метафорик кўчма маъноларни изоҳли луғатларда алоҳида йўналишда ажратишнинг долзарблиги ўзбек тили ва унинг нутқий хусусиятларини тавсифловчи луғатларнинг муҳим миқдорий таркиби билан тасдиқланади. Уларнинг лексик-семантик хилма-хиллиги, лексикографиялашган тил ва нутқ материалларининг стуруктуравий хилма-хиллиги, тил бирликларининг

¹⁵ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.

маъносини тушунтиришда семантик таҳлилнинг чуқурлиги билан белгиланади. Ўзбек тили изоҳли луғатларининг белги билдирувчи метафорик маънолар функцияси, шаклланиши, структураси кенгайиб бормоқда.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида белги метафорик кўчма маъноларнинг берилиши мазмуний хусусиятига кўра турлича моҳият касб этади.

«Метафорик номинация ифодалаётган реалия бунгача номланиб бўлган реалиянинг шакл, ранг, ҳажмига кўра ўхшатиш асосида ҳосил бўлади»¹⁶. Шунга кўра ифодаланаётган белги метафорик кўчма маънолар орасида маълум белгилар асосида боғланиш юз беради. Улар қуйидагича таснифда акс этади:

I. Характер-хусусиятни билдирувчи метафора. Бундай метафоралар шахс характер-хусусиятларининг нутқда воқеланишини намоён этиб, уларнинг характер-хусусиятини очиқ беради.

1) Инсонларнинг характер-хусусиятини англатувчи метафоралар. Бундай белги билдирувчи метафоралар маъносига кўра ички гуруҳларга бўлинади:

а) инсонларнинг характер-хусусиятини англатувчи **ижобий** метафоралар: *мулойим, меҳрибон*.

2 томли ЎТИЛда *мулойим* лексемасининг *назокатли, юмшоқ, хушмуомала*¹⁷ шаклидаги битта кўчма маъноси берилган бўлиб, *мулойим киши, мулойим табассум, мулойим овоз* шаклидаги метафорик кўчма маънони юзага келтирган. Аммо 5 жилдли ЎТИЛда бу лексеманинг кўчма маъноси белги билдирувчи хусусият лексемалар маъноси билан кенгайганига гувоҳ бўламиз.

1. Нарса ва ҳодисаларнинг метафорик маъноси. Ёқимли ва юмшоқ таъсирли. *Эрталаб ёмғир тинган, ҳаво нақадар мулойим ва оромбахш*. (Ж.Абдуллахонов, Орият.) *Муҳиддин Юлдузхоннинг мулойим товушида ўз қалбидаги сингари маънони сезди*. (Р. Файзий, Чўлга баҳор келди.)

2. Шахснинг метафорик маъноси. Гап-сўз, хатти-ҳаракатлари ниҳоятда ёқимли ва юмшоқ. *Алихон табиатан оғир, мулойим, камгап йигит эди*. (М. Хайруллаев, Тилла маржон). *Нариги қўнишидаги бош чўпон дадасини танир экан, парвона бўлди, бечора. Хотини ҳам бир мулойимки*. (С. Анорбоев, Оқсой)¹⁸

Бу мисоллар қиёсланганда улар орасида лексик маъноларининг кенгайиб, янги маъно тараққиёти юзага келганлигига гувоҳ бўлинди.

б) инсонларнинг характер-хусусиятини англатувчи **салбий** метафоралар: *суюқ, енгил, хира*.

Белги метафорик кўчма маъноларнинг берилишида салбий маънолар ва уларни ифода этувчи бирликлар маълум лингвопоэтик вазифани бажаради. *Суюқ* лексемаси *йигит* ҳамда *оёқ* сўзлари билан бирикиб сўз бирикмаси шаклидаги белги метафорик кўчма маънони ҳосил қилади.

¹⁶ Сетаров Р.Д. Метафорическая номинация в национальном языковом сознании. Вестник ВГУ. Серия Филология. Журналистика. 2005. – №2. – С. 2.

¹⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2 томлик. – М.: Русский язык, 1981. Т. 1. – Б. 478.

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. Ж 2. – Б. 635.

1. Мазмунан саёз, сийқа ёки бемаза. **Суюқ гап. Суюқ асар.**

2. Фаҳш йўлига кирган; бузуқ. *Суюқ эркак. Албатта, у пуллар суюқ аёллар йўлига кетди.* (Ш. Холмирзаев, Бодом қишда гуллади¹⁹)

2) Нарса-ҳодисаларнинг характер-хусусиятини англатувчи метафоралар: *қаттиқ шамол, юмиоқ шаббода, енгил куй.*

II. Ҳолат билдирувчи метафоралар. Инсон табиатида шодлик, ғазаб, хафалик, лоқайдлик каби турли ҳолатлар куйидаги икки ҳолатларни билдириши мумкин:

1) табиий ҳолат англатувчи метафоралар:

илиқ сўз, илиқ суҳбат; очиқ чехра, очиқ қалб; илиқ муомала, илиқ табассумлар; гўзал хулқ, гўзал ўйлар, гўзал қалб;

2) сунъий ҳолатни англатувчи метафоралар: *ясама кулги.*

III. Ранг-тус билдирувчи метафоралар. Ўзбек тилшунослигида ранг-тус билдирувчи сифатларнинг лексик-семантик хусусиятларини ўрганишга бағишланган қатор ишлар яратилган²⁰. Ранг-тус билдирувчи белги метафорик кўчма маънолари ва уларнинг ички хусусиятларининг махсус тадқиқига алоҳида урғу берилмаган.

1) ижобий хислатни акс эттирувчи ранг-тус метафоралар: *оқ, кўк, қизил;*

2) салбий хусусиятни акс эттирувчи ранг-тус метафоралар: *қора, кўк.*

IV. Шакл-кўриниш билдирувчи метафоралар. Кўлам ҳолатини ифодаловчи метафоралар шакл ва ҳажм билдирувчи белги метафорик кўчма маънолар шаклида келади: *думалоқ, ясси, узунчоқ, қийшиқ, дўнг, семиз, озгин, пачоқ, букур* каби. Уларни шартли равишда куйидаги турларга бўламыз:

1) вертикал ҳаракат билан боғлиқ метафоралар: *думалоқ бола, думалоқ хотин (тўладан келган маъносини ташимоқда); ясси бурун.*

2) горизонтал ҳаракат билан боғлиқ метафоралар: *узун эртак, узун тун, узун хаёл.* Узоқ вақт давом этадиган, чўзиладиган; тезда тугамайдиган; давомли, узоқ маъносида келади.

Шунингдек, ўзбек тилининг изоҳли луғатларида белги метафорик кўчма маъноларни *маза-таъми билдирувчи, ҳид билдирувчи, вазни билдирувчи, ҳарорат-хусусиятни билдирувчи, тезлик (киши характериға нисбатан) хусусиятини англатувчи ва бошқа* белги метафораларига бўлиб, тасниф этиш мумкинлиги далиллар билан ёритиб берилди.

Бу тасниф бадиий нутқда тасвирланаётган шахс бадиий образидаги хилма-хил кайфиятни ифодалайди, шу орқали ўқувчида ҳам турли хил эмоционал ҳаракатларни ҳосил қилишда муҳим услубий воситалардан бири саналади.

¹⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2007. Ж. 3. – Б. 600.

²⁰ Садькова М.С. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – С. 24; Ўзбек тили грамматикаси. Икки томлик. – Тошкент: Фан, 1976. Т. 1. – Б. 271-306; Хожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Т. 1. – Б. 251-258; Йўлдошев Б. Саид Аҳмад асарлари тилида ранг билдирувчи сифатлар ва уларнинг стилистик функциялари ҳақида // Ўзбек тили грамматикаси, диалектологияси ва лексикологияси масалалари (илмий мақолалар тўплами), янги серия, 319-чиқиши. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1977. – Б. 76-81; Иброҳим Ҳаққул. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – № 3. – Б. 17-24.

Метафораларга асосланган матнлардан англашилган белгининг ўқувчи онгида метафорик кўчма маъно характер касб этиши турли лексик-семантик гуруҳларнинг шаклланишига асос бўлади. Белги метафорик кўчма маъноларнинг мазмуний таркиби ва структураси ўзига хос тарзда шаклланган.

Метафоранинг илмий ва амалий қиммати тобора ошиб бораётган бир пайтда замонавий тилшунослигимиз, айниқса, лексикографиямиз олдида унинг мақоми ва талқинини тўғри белгилашдек ўта долзарб вазифа турганини очик эътироф этиш даркор. Бу эса бу борадаги тадқиқотларнинг изчил давом этишини тақозо этади.

ХУЛОСА

1. Ўзбек тилшунослигида метафора тадқиқининг ўз анъанавий доирасидан чиқиб, структур босқичига кўтарилганлиги ўзбек метафорологияси шаклланиши ва ривожланиши учун янги уфқларни очди. Ўзбек тилшунослиги олдида бир канча янгидан-янги вазифалар кўндаланг турибди.

2. Ўзбек метафорологияси фанимизнинг янги бир йўналиши сифатида шаклланиб, алоҳидалик ва мустақиллик касб этиб бормоқда. Ўзбек метафорологияси формал, субстанциал босқичларни босиб ўтиб, ўз тараққиётининг антропоцентрик босқичига қадам қўйди. Бу босқичда метафора лисоний ва нолисоний омиллар яхлитлигида ва нутқ соҳиби билан биргаликда таҳлил қилинмоқда. Биринчи босқичда лисон ва нутқ фарқланмай фақат тил метафоралари поэтик метафоралардан ажратилган бўлса, субстанциал босқичда лисоний ва нутқий метафора ажратилди, учинчи босқичда лисоний метафоранинг лисонда яшаш ва нутқий воқеланиш механизми чуқур ўрганилмоқда.

3. Метафора бошқа коммуникатив воситалардан тилни кескин фарқлаб турувчи фикрий-ментал восита бўлиб, тилнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир. Аммо бу менталлик яққол намоён бўлиш, моддий шаклда юзага чиқиб туриш хусусияти билан характерланади. Метафорани когнитив ўрганиш тарихий ва структур талқинлар билан омикталашсагина, лексикографик ва таълимий амалиёт учун катта аҳамият касб этади.

4. Билим умумий ва махсус турларга ажралганлиги каби «белги» концепти ҳам ўз структурасида умумий ва хусусий жиҳатларни бирлаштиради. Умумийлик билимнинг оммавийлиги ва оммабоплиги, муайян ижодкорлик маҳсули эмаслиги хусусиятини кўрсатса, хусусийлик муайян ва тор доирадаги шахсларнинг этник, миллий ва умуммиллий объектив омиллар билан уйғунлашган тафаккури маҳсули, ижтимоийликка айланиши имконияти билан характерланади.

5. Асосий рангларни билдирувчи айрим сўзларнинг бош маънолари изоҳларини кузатишдан маълум бўладики, кўп бош маъноларнинг ўзлари ҳам изоҳланишда метафорик қўлланишлар тавсифларига эҳтиёж сезади. Бу нафақат бош маънонинг метафорик маъно, балки метафорик маънонинг бош маъно тавсифига хизмат қилишига ҳам далил бўла олади.

6. Изоҳли луғатларда берилган тилнинг образли, экспрессив ва баҳоловчи воситалари хилма-хил эканлиги, бир хил шаклга келтирилмагани (унификация қилинмаган) шу бирликларни талқин қилишнинг ягона моделларини ишлаб чиқиш вазифасини жуда долзарб қилиб қўяди.

7. Метафораларга асосланган матнлардан англашилган белгининг ўқувчи онгида метафорик кўчма маъно характер касб этиши турли лексик-семантик гуруҳларнинг шаклланишига асос бўлади. Белги метафорик кўчма маъноларнинг мазмуний таркиби ва структураси ўзга хос тарзда шаклланган.

8. Метафоралар замон ва макон ўлчамларига эга, улар турмушнинг фундаментал тавсифини берувчи ва ҳаётнинг ўзгармас қонуниятларини уқтириб туради.

9. Метафорик лексикографияни алоҳида соҳа сифатида ажратишнинг долзарблиги миллий тил ва нутқнинг ўзига хослигини тавсифловчи луғатларнинг камлиги ва бундай луғатларни шакллантиришнинг глобаллашув шароитида миллий ўзига хосликларни сақлаб қолиш ва бойитиш вазифалари билан белгиланади.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида лексемаларнинг кўчма маъно ҳосилалари тўлиқ ўз аксини топмаган. Тилдаги кўчма маъно англлатувчи бирликларни алоҳида луғатлаштириш, уларнинг муҳим миқдорий таркибини аниқлаш, уларнинг типологик ва мазмуний хилма-хиллигини очиб бериш – давр талабидир.

**SCIENTIFIC COUNCIL PHD.03/30.12.2019.Fil.70.01 AWARDDING THE
SCIENTIFIC DEGREES UNDER KARSHI STATE UNIVERSITY**

KARSHI STATE UNIVERSITY

SUYAROVA NARGIZA YULDOSHEVNA

**CLASSIFICATION, COGNITIVE STRUCTURE AND
LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF DENOTATIVE
SEMANTIC METAPHORS “SIGN”**

10.00.01 - Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD) ON
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Karshi – 2021

The theme of the dissertation for a doctor of philosophy (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2019.2.PhD/Fil639.

The dissertation has been conducted at Karshi State University.

The abstract of dissertation was posted in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) on the website of Karshi State University (www.karshi.uz) and Information-educational portal Ziyonet (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor: **Mengliev Bakhtiyor Rajabovich**
doctor of philological sciences, professor

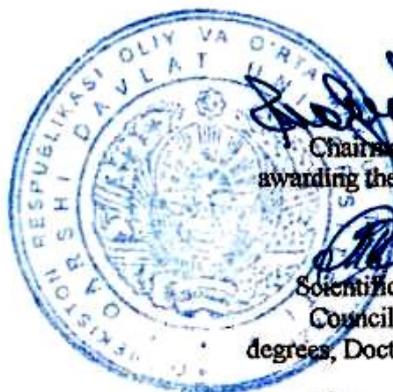
Official opponents: **Pardaev Azamat Baxronovich**
doctor of philological sciences
Kilichev Bayramali Ergashveich
candidate of philological sciences, docent

Leading organization: **Termiz State University**

The defense of dissertation will be held on «07» 05 2021 at 11⁰⁰ at the meeting of the Scientific Council number PhD 03/30.12.2019. Fil.70.01. on award scientific degree under the Karshi State University (Address: 180103, 17 Kuchabog street, Karshi,) Phone: (0375) 225-34-13, Fax: (0375) 221-00-56; E-mail: qarshidu@mail.uz). Faculty of Physics-Mathematics (room 102).

The doctoral dissertation (PhD) is available at Informational-source center of the Karshi State University (registered № 39). (Address: 180103, 17 Kuchabog street, Karshi,) Phone: (0375) 225-34-13, Fax: (0375) 221-00-56; E-mail: qarshidu@mail.uz).

Abstract of dissertation is delivered «23» 04 2021.
(Register Protocol № 1 of «23» 04 2021).

N.N. Shodmonov
Chairman of Scientific Council on
awarding the scientific degrees, Doctor
of philology, professor

G.N. Tojjeva
Scientific secretary of the Scientific
Council on awarding the scientific
degrees, Doctor of Philosophy (PhD) on
philological sciences

X. Jabborov
Chairman of Scientific seminar under
Scientific Council on awarding the
scientific degrees, Doctor of philosophy

INTRODUCTION (abstract of (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the research topic. In twentieth-century world linguistics, the issue of the expression of human personal qualities in language is given special attention in such advanced disciplines as linguocognitology, lingvoculturology, sociolinguistics, pragmalinguistics and sociopragmalinguistics. This process reinforces the appeal to scientific paradigms that allow language to solve human characteristics on a substantive basis (being - consciousness - language). This process became the basis for the formation of linguistic paradigms that solve human characteristics in language on a substantive basis (being - consciousness - concept - language). In particular, it plays an important role in drawing conclusions about the linguocognitive nature of human metaphorogenic ability, the conditions of its occurrence, classification, and aspects of metaphorical meaning.

In the field of world linguistics, certain researches are carried out on such issues as semantics, semantics, semiology, semiotics, metaphorology, which reflect the linguocultural, linguo-spiritual, lingvocommunicative relations of languages. In the ancient Greeks, the psycholinguistic nature of metaphor, in modern European linguistics, generative semantics of metaphor, cognitive function, the cognitive, lexicographic features of the metaphorical meaning of the signare given special attention.

In Uzbek linguistics, special attention is paid to the joint development of the language with the speakers of the national language (speakers of this language), the social environment, culture, national factors, and the study of linguistic and cultural possibilities. Learning metaphor as a study of language and culture, language and communication, language and spirituality, language and spirit, revealing the linguistic nature of the spiritual possibilities of lexical units on the example of units specific to the Uzbek language is one of the important tasks. “We have a great and responsible task ahead of us in the development of the Uzbek language in our country on the basis of modern requirements, to further strengthen its role and prestige as the state language”¹. It shows the importance to study the national-cognitive, structural and lexicographic features of the metaphor in the Uzbek language. It is of scientific importance to interpret such phenomena “sign” as denotative semantic metaphor, its linguistic process, lexicographic and cognitive-semantic description and classification, which form the main part of the metaphor, as a problem of language and culture interaction and language and thinking integrity.

PD-4947 of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 “On the Strategy of actions for further development of the Republic of Uzbekistan”, PD-4958 of October 21, 2019 “On measures to increase dramatically the prestige and status of the Uzbek language as the state language”, PD-6048 of October 20, 2020 “On further development of the Uzbek language and improvement of language policy in the country”, Resolution of the Cabinet of

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбек тили байрами муносабати билан Ўзбекистон халқига байрам табриги // Халқ сўзи, 2020 йил 20 октябрь, № 221-222 (7723-7724)

Ministers of the Republic of Uzbekistan dated May 22, 2017 №304 “On further improving the system of postgraduate education” and in other regulations this research work contributes to a certain extent to the implementation of the tasks set out related to this investigation.

Correspondence of the research to the priority directions of development of science and technology of the Republic. This dissertation was carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology in the Republic I. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural and educational development of an informed society and a democratic state”.

The degree to which the issue has been investigated. It is known that in the 60 s of the XX century in world linguistics, in particular, in Uzbek linguistics, great attention was paid to the study of the meaning of words, linguistic phenomena associated with its change. At that time, semasiology, one of the new branches of linguistics, began to develop rapidly. In European linguistics G.Gerder, E.Kassirer, E.I.Shendels, A.Richards, J.Pol, among Russian linguists A.A.Potebnya, A.A.Reformatsky, E.M.Galkina-Fedoruk, N.D.Arutyunova, A.Vezhbitskaya, A.I.Efimov ² have carried out significant research on the word and its meaning.

By the 1960s, a number of scientific studies had been conducted in Uzbek linguistics. In this study, the phenomenon of polysemy in the Uzbek language was studied linguistically. T.Alikulov, J.Usmanov, Sh.Rakhmatullaev, O.Azizov, M.Mirtodjiev³, in their researches, textbooks and manuals had been studied in detail the peculiarities of the phenomenon of polysemy in the Uzbek language. However, in none of these studies the phenomenon of metaphor, which is at the heart of polysemy, had not been studied as a monograph. In these studies, issues such as methods of formation, types, thematic classification of metaphors were interpreted, and were evaluated as purely speech phenomena. As a result, the study of metaphor in terms of language and speech dichotomy, its speech manifestations,

² Гердер Г.И. Идеи к философии истории человечества (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit). А.В. Михайлов таржимаси ва изоҳи. А.В. Гульга тахрири остида. – М.: Наука, 1977. – С. 703; Кассирер Э. Сила метафоры. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990; Шендельс Е.И. Практическая грамматика немецкого языка. Учебник для студентов институтов и факультетов иностранных языков // 2-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 340; Richards A.I. Essays in His Honor // Oxford University Press, 1973. – P. 368; Paul. J., Grammaticalization // UK: Cambridge University Press: – Cambridge, 2003. – P. 276; Потебня А.А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 624; Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 55; Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М., 1954. – С. 54-56; Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – С. 238; Вежбицкая А. Сравнение – градация – метафора // Теория метафоры. Сборник. – М.: Прогресс, 1990. – С. 512; Ефимов А.И. Стилистика художественной речи // – М.: Московский гос. университет им. М. В. Ломоносова, 1961. – С. 519.

³ Аликулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – № 6; – Б. 42. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964. – № 4. – Б. 35-37; Абдуллаева Л. Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1965. – № 1; – Б. 62-64; Мукаррамов М. Метафора ясовчи ўхшатиш воситаларининг маънолари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – № 2. – Б. 51-52; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – № 4. – Б. 34-37; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975; – Б. 135; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 63-64; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 126.

the reasons for its formation, the factors that give birth to speech metaphor, the issues of lexicographic interpretation have not been sufficiently studied.

The relevance of the investigation to the research plans of the higher education institution. The dissertation was completed within the framework of the fundamental project of the Research Plan of Karshi State University for 2017-2021 OF-07 “Structural and socio pragmatic study of the Uzbek language” and OT-F8-002 – “The impact of modern civilization on the human social image.”

The aim of the research is to give a linguocultural, linguocognitive and lexicographic description of the denotative semantic metaphor in Uzbek “sign”.

The functions of the research is to determine the linguistic view of the being and the place of the metaphor in it;

give a classification of the metaphor;

to classify the denotative semantic metaphor “sign” on the basis of thematic and dichotomy “language-speech”;

to describe the national-linguistic features of the denotative semantic metaphor “sign”;

to study of linguocultural features of the denotative semantic metaphor “sign”;

to reveal the conceptual features of the denotative semantic metaphor “sign”.

The object of the research is “sign” as denotative semantic metaphors.

The subject of the research is the cognitive, structural and lexicographic features of the denotative semantic metaphor “sign” in Uzbek language.

The methods of the research work. Methods of description, comparison, classification, contextual analysis were used in the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

it is determined that as the means of reflecting the inner feelings of a person in different scenes, on the basis of clarifying the purpose and figurative expression are reflected in the metaphor;

the metaphorical figurative meaning of the sign is revealed to serve to convey the content of information, to ensure the effectiveness of the speech, to improve the connection of the components of the text based on examples from dictionaries;

it is proved by examples from literary works that metaphors are a linguistic phenomenon that gives a fundamental description of life and conveyed the immutable laws of life, embodied the dimensions of time and space;

it has been revealed that metaphorical transferred meaning of the denotative semantic metaphors “sign” also affects the development of relations polysemy, synonymy, homonymy.

The practical results of the research are as follows:

the meaning, periodicity, and classification features of the denotative semantic metaphor of “sign” are highlighted;

cognitive laws that move metaphorical thinking in the Uzbek language, the functions of receiving, processing, storing and transmitting metaphorical knowledge are identified;

the concept of “sign” is based on the fact that certain aspects of the phenomena of existence serve to perform a cognitive function in the description of human appearance, behavior, state.

Reliability of research results is based on the approach, methods and theoretical data obtained from reliable scientific and artistic sources, the analysis is based on comparative, philosophical-epistemological, linguoculturological, cognitive, contextual, psychological, substantive, discursive analysis methods, theoretical ideas and conclusions are implemented and approved to the practice by the competent authorities.

Scientific and practical significance of the research results.

The scientific significance of the research results is explained by its theoretical significance in the study of other types of metaphorical migration, as well as metaphorical migration and its features, the study of metaphor in pragmatic, sociolinguistic aspects.

The practical significance of the work is in the preparation of widely used lectures, notes, textbooks, teaching and methodological manuals for undergraduate and graduate specialties on “Cognitive Linguistics”, “Language of Fiction”, “Linguoculturology”, “Lexicology”, “Lexicography”, “Stylistics” - explained by the fact that it can be used to improve methodological complexes.

Implementation of the research results. On the basis of scientific results obtained in the process of classification, cognitive structure and lexicographic interpretation of denotative semantic metaphors “sign”:

from the theoretical conclusions on how to reflect the inner feelings of a person in different scenes, clarifying the purpose and figurative expression are reflected in the metaphor used in the fundamental project OT-F8-062 “Derivative laws of language development” (Ministry of Higher and Secondary Special Education July 17, 2020 89 Reference No. 03-2577). Based on the results of the research, it gave an opportunity to draw certain conclusions about the psychology of personality, the formation of cognitive structure and the manifestation of this structure in different contextual situations in the formation of knowledge about human character;

the theoretical conclusions on the use of metaphorical transferred meanings to convey the content of the information, to ensure the fluency of speech; to create text based on examples from dictionaries were used in the fundamental project OT-F8-062 “Derivative laws of language development” (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-2577 of July 17, 2020). As a result, metaphorical transferred meanings gave an opportunity to clarify the conclusions that semantic derivation is a shining example;

scientific conclusions about proving examples from literary works that metaphors considered as a linguistic phenomenon giving a fundamental description of life and conveyed the immutable laws of life, embodied the dimensions of time and space were used in the innovative research project I-204-4-5 “Creation of virtual resources based on information and communication technologies in English specialties and their introduction into the educational process” (Higher and secondary special reference of the Ministry of Education No. 89-03-2577 of July

17, 2020). As a result, it gave an opportunity to clarify the conclusions that metaphorical figurative meanings are a shining example of semantic derivation;

scientific conclusions that metaphorical transferred meaning of the denotative semantic metaphors “sign” and affecting the development of relations polysemy, synonymy, homonymy were used in the innovative research project I-204-4-5 “Creation of virtual resources based on information and communication technologies and their introduction into the educational process” Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-2577 of July 17, 2020). As a result, in the formation of lexical-semantic groups, metaphorical figurative meaning gave an opportunity to reveal the nature of the problem, the problems of cognitive and lexicographic description and interpretation.

Approbation of the research results. The results of this research were presented and approved in 5 scientific conferences, including 2 national and 3 international scientific conferences.

Publication of the research results. 14 scientific works on the topic of dissertation were published, including 4 articles in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations, including 3 in national and 1 in foreign journals.

The structure and volume of the dissertation. The volume of the dissertation is 127 pages and consists of an introduction, three main chapters, a conclusion and a list of used literature.

THE MAIN PART OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the topic, the level of study of the problem is highlighted, the goals and objectives, subject and object of the research are defined. The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan, its scientific novelty and practical results are described. Based on the reliability of the results obtained, the theoretical and practical significance of the work is revealed. There is information on the implementation of research results in practice, approbation, published works as well as the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled as “Theoretical and methodological issues of modern Uzbek metaphorology” describes the study of metaphor in Uzbek linguistics, the relationship of metaphor to linguistic and speech dichotomy, factors and tasks of learning linguometaphora, logic and metaphorical speech.

It is well known that in understanding the being through language human relies on not only language observations and perception, but also its creativity. This is due to the fact that at the heart of every expression of language lies a huge treasure trove of knowledge. For example, a speaker in order to use a word in speech, he/she uses its phonetic shell to give the idea in a material form, and for the idea itself, it is based on the basic knowledge underlying those words. Knowledge is structured in the human mind in a paronymic and hyponymic way.

New knowledge is formed on the basis of previous knowledge, while previous knowledge forms new knowledge, and all of them are manifested in language, which is the phonetic shell and semantic coder of thought.

The fact that each language sees, copies, and classifies beings differently is due to the specificity of languages, and the specificity of languages is also due to the specificity of this process. This is linked to the relationship between language and thought, speech and thinking⁴.

First of all, the national-spiritual and ethnocognitive features of languages have a special place in the complex mechanistic metaphor, which has different forms, types and bases. Any metaphor is created by taking into account various external factors such as lifestyle, culture, environment, level, religious beliefs of language participants, as well as internal factors such as language structure, lexical reserve, functional styles and features of speech forms.

In all research created in world linguistics, the need for a new analysis and study of linguistic phenomena related to the shift of word meaning is at the center of attention. Because the bulk of the words in the figurative sense of the language are metaphorical. In all research related to the shift of word meaning, the focus is on metaphor.

The systematic study of word meanings in Uzbek linguistics began in the middle of the last century. The semantic structure, composition, monosemy and polysemy phenomena of words have been studied to some extent in world linguistics, which, as in other national linguistics in the former Soviet Union, served as a theoretical and methodological basis for Uzbek semasiological research. One of the founders of Uzbek theoretical semasiology, linguist T. Alikulov admits that the study of the semantic structure of words began at this time, and writes: "Polysemy is one of the most pressing issues in linguistics. That is why it is important to determine its place in the language, to follow the stages of historical development and to study the laws of its formation"⁵.

In traditional Uzbek linguistics M.Mirtajiev, S.Usmanov, T.Alikulov, Sh.Rakhmatullaev, O.Azizov, Z.Tokhirov, in modern linguistics G.Kobiljonova, D.Rustamova, Sh.Makhmaraimova, A.Khojamkulov⁶ we can observe that mainly metaphor and its types have been studied.

⁴ Алиқулов А. Ўзбек тилида ел-ёгин луғавий-маъновий гуруҳи тизими, нутқий вокеланиши ва лексикографик талқини: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 10.

⁵ Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – № 6. – Б. 36.

⁶ Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1973. – №4. – Б. 34; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975. – Б. 135; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1964. – №4. – Б. 35-37; Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1963. – №6; – Б. 42; Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 120-126; Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1963. – Б. 63-64; Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – Б. 73-77; Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент: 2000. – 104 б.; Рустамова Д.А. Ўзбек тилида метафорик эвфемизация: Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – 50 б.; Махмараймова Ш.Т. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: Филол. фан. фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2018. – Б. 21; Хўжамқулов А. Ўзбек тилида метафоранинг таснифланишига доир. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20 йиллигига бағишлаб чиқарилган илмий мақолалар тўплами. Лингвист. 2- китоб. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 85-88.

The fact that the study of metaphor in Uzbek linguistics has gone beyond its traditional scope and reached a structural stage has opened new horizons for the formation and development of Uzbek metaphorology.

Traditional Uzbek linguistics introduced the concept of metaphor into science, dividing them into linguistic and speech types, but as linguistics entered the stage of generalization of speech phenomena, more attention was paid to linguistic metaphors. Uzbek substantial linguistics has begun to study the phonetic, lexical, morphological, syntactic linguistic structures and units of language on the basis of dialectical research methodology, conducting a systematic study to distinguish the linguistic and speech structure of language. In particular, serious works have been done on the separation of linguistic and speech aspects in the lexical sense, general and specific meaning, sememe and seme in the figurative sense. A similar situation can be observed in the study of metaphor.

Research based on modern requirements and principles in the new era differs sharply in content from the theoretical and methodological aspect.

Linguist Z. Takhirov, who conducted research in the field of metaphorology on the basis of modern paradigms, expressed quite new ideas about the metaphorical meaning of speech, the linguistic and non-linguistic factors of their formation⁷. “While metaphors occur in the Uzbek language during speech, this phenomenon is characterized by the formation of a pragmatic sema in the semantics. For example, the lexemes of lion, eagle, falcon, deer, and wolf form a person indicating sememe, while the lexemes dark red (ruby), big black, almond, and flower form a sememe denoting a human part of the body, and the resulting sememes have a pragmatic meaning”⁸.

The work of linguist G. Kabuljanova on the interpretation of metaphors has raised Uzbek linguistics to a new level. The scholar boldly raised the idea that speech metaphor is the object of study of linguistics, and emphasizes that poetic and speech metaphors are different names of a phenomenon based on different approaches, which should be based on the principle of multifacetedness: A completely new and unique research based on these factors in the interpretation of linguistic phenomena associated with the transfer of meaning was created by linguist S. Khodjiev⁹.

In S. Khodjiev's dissertation, the transfer of meaning is interpreted not only as a nominative function, but also as a means of giving a linguistic image of a being in a particular social consciousness. It is known that the current stage of development of linguistics is based on structural-functional research aimed at interpreting such concepts as the human factor in language and related issues, such as the role of language in knowing the world and creating a linguistic picture of existence, national identity of cognitive models characterized by increased attention to the

⁷ Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – №4. – Б. 73-77.

⁸ Тоҳиров З. Қўрсатилган асар. – Б. 74.

⁹ Ҳожиёв С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 23 б.

side¹⁰. In this regard, the dissertation of the researcher Sh. Mahmaraimova “Cognitive aspect of theomorphic metaphor in the national linguistic image of the world” became a new phenomenon in Uzbek linguistics.

The dissertation written by D. Rustamova on metaphorical euphemisms in Uzbek linguistics, opened a new aspect of metaphor¹¹. In her work, the scholar emphasizes that the national worldview is in harmony with the metaphorical foundations of language, is a mechanism and product of secondary nomination, in which euphemisms play a leading role. Uzbek metaphorology has gone through formal, substantial stages and entered the anthropocentric stage of its development. At this stage, the metaphor is analyzed in the context of linguistic and non-linguistic factors and in conjunction with the speaker. In the first stage, only language metaphors are distinguished from poetic metaphors without distinguishing between language and speech, in the substantive stage, linguistic and speech metaphors are separated, and in the third stage, the mechanism of linguistic metaphor in living and speaking occurrence has been studied in depth.

The attitude to metaphor has been enriched and mixed with historical traditions, new views of each epoch, and a complex and wide-ranging scientific and practical, polyphonic discourse has been formed. The pure and mixed fields of philosophy, logic, psychology, textology, literature, ethics, aesthetics, hermeneutics and linguistics, such as neurolinguistics, semiotics, lingvoculturology, rhetoric, linguistic philosophy, have been studying metaphors that explore various or complex aspects of a phenomenon. At the heart of all of them is a single goal - to reveal the secrets of the model and mechanism of human thought and thought process, to know the system and to ensure the effectiveness of its use. After all, on the basis of metaphor, the components of the system of human cognitive activity (“perception” of being, thinking, memory, language, speech) are united for a single task - to perceive being, to systematize it as knowledge, to use this knowledge as a creative force¹².

In linguistics, and in the social sciences in general, those who see the emergence of language in emotional roots have appreciated the role of metaphor. F. Nietzsche, Abu Mansur Moturidi in Islamic theology, E. Cassirer, M. Minsky, M. Johnson, and J. Lakoff, as well as rationalists, irrationalists, and sensualists, focus on the multifaceted nature of the metaphorical phenomenon and the different aspects of these issues. The brief conclusion that emerges from the opinions of scholars is that metaphor is a way of thinking that consists of putting new knowledge into the patterns of the old, of a higher level of thinking in general, of coordinating old and new, more precisely, of understanding their conformities.

Thus, metaphor is an intellectual tool that sharply distinguishes language from other communicative means, and is a shining proof that language is a socio-

¹⁰ Ҳожиёв С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ходисалар: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 9.

¹¹ Рустамова Д. Ўзбек тилида метафорик эвфемизация: Филол. фан. фалс докт (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – Б. 14.

¹² Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы // Вопросы языкознания, – М.: Наука, 1988. – №2. – С. 41. Яна қаранг: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – М., 1988.

spiritual phenomenon. But this intellectuality is characterized by a clear manifestation, a material appearance.

The second chapter of the study is entitled “The cognitive structure of the denotative semantic metaphor “sign”, which deals with the basics of conceptual study of metaphorical meaning, the linguistic image of the world and the formation of denotative semantic metaphors “symbol”, the cognitive structure of the concept “symbol”.

It is well known that new knowledge is formed on the basis of finding similarities between the phenomena of perceived being and the phenomena of newly perceived. It is impossible to create new knowledge without it. This demonstrates the metaphorical mechanism of human thinking. In metaphor, thought serves as the subject, the being as the basis, and language as the medium. Metaphor is popularly understood as a basic mental operation, a way of knowing, categorizing, conceptualizing, evaluating, and explaining being.

A man’s linguistic experience determines the quality of conceptualization of a new object. Conceptualization means creating new knowledge. The generated knowledge acquires a system-structural essence. It is not considered conceptualized knowledge until it has that essence. We will take a look at examples. The Uzbek have a good knowledge of the concepts of “patience” and “tolerance”. Many Uzbeks have combined them, generalized them - categorized them, but failed to conceptualize them. This is because their distinguishing features have not been identified while understanding their unifying features (types of “endurance”). This situation has a social character. To prove our point, we refer to the entries in the “Annotated Dictionary of the Uzbek language”:

SABR [a. - endurance, persistence, will, perseverance] to wait patiently for a situation or event, to be satisfied; restraint. For example: *Sabr tagi – sariq oltin*.

2. To endure adversity, to endure, to be patient. - For example: *Sabr – inson irodasining toji! – dedi Jo,, raxon Majidga*.

3. To fill over the cup of patience, impossible to endure or wait, to be too impatient. *Xalqning sabr kosasi to,, ldi*.

It should be noted that there is a conceptual similarity between the concepts of “patience” and “tolerance”, but no differences are observed. Otherwise, it would be impossible to explain the concept of “patience” in terms of patience, perseverance, grief, suffering, endure, forbearance, wait with perseverance. Let us now consider the word tolerance in this context:

TOQAT [a. - power, strength; endurance, forbearance, patience] Endurance, forbearance; patience, obedience, perseverance. *Toqat bilan kutmoq. Toqat bilan gapiga quloq solmoq. Toqati tugadi (bitdi, tamom bo,, ldi)*.

Although there is a categorization in the Uzbek social consciousness between the concepts of “patience”, “endurance”, “tolerance”, “forbearance”, conceptualization is not sufficiently formed. They are seen as a single concept, and the denotative difference between them is not defined - the concept is not conceptualized.

It seems that the cognitive study of metaphor is of great importance for lexicographic and educational practice only if it is combined with historical and structural interpretations.

The transition of metaphorological research from descriptive to research and referral is an important step towards the innovative development of linguistics.

The linguistic image of the universe is formed as a global image of the world, not as a nation or a people, but in the minds of mankind as a whole on the basis of all its relations with the universe¹³. Much work is being done today to study the classification of metaphors. Qualitative metaphors represent an inactive sign of a concept (object / event) in the system of conceptual metaphors, and underlying the scenario of its formation are comparisons and analogies.

Metaphors that represent a symbol can also be called descriptive metaphors. However, naming and distinguishing functions are integrated in such metaphors. While metaphors denoting an object / event are substantive metaphors, metaphors denoting a sign can be called attributive metaphors. An attributive metaphor usually appears in parallel with a substantial metaphor whose content is consistent. As the metaphor enters the speech, it is focused on two tasks:

- 1) Participates in the formation and integration of the text;
- 2) Increases the impact of the text.

In the interpretation of derivative meanings, special attention should be paid to two cases:

- 1) Genetic general meaning;
- 2) The main meaning in use.

To do this, we observe the semantic structure of the *bachkana* lexeme. There are 4 lexicographic meanings of the word *bachkana* in Uzbek language:

1. *Archaic*: Designed for children (outfit, shoes). *Bachkana mahsi*.

2. *Transferred*: Typical of young children, not suitable for adults, the elderly. *Bachkana qiliqlar. Bachkana odam*.

3. *Transferred*: Thinking like children; briefly thought out; not serious, raw, *Bachkana asar*.

4. *Transferred*: Not suitable, incompatible; fake, *Bachkana ko"rinmoq*.

An annotated dictionary prioritizes the genetically dominant meaning of a lexeme. But in today's speech, this meaning is quite outdated and marked as "archaic" in the dictionary. The genetic main meaning is devoid of emotion and is consistent with the etymological meaning of the word. However, in modern Uzbek speech, the lexeme is "2 *transferred*, typical of young children, not suitable for adults, the elderly, childish behavior, childish man", plays the leading role in the usage. It is therefore expedient to say that it has the leading meaning in its use and to put it first in the popular explanatory dictionary. After all, the old in the first meaning the sign archaic itself also shows the futility of prioritizing it. Therefore, the order of meanings should be as follows:

1 *Transferred*: Typical of young children, not suitable for adults, the elderly. *Bachkana qiliqlar. Bachkana odam*.

2 *Transferred*: Thinking like children; briefly thought out; not serious, raw, *Bachkana asar*.

3 *Transferred*: Not suitable, incompatible; fake, *Bachkana ko"rinmoq*.

¹³ Серебрянников Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.19-20.

4 Archaic: Designed for children (outfit, shoes). Bachkana mahsi.

The metaphorical product activates meaning, gets rid of the underlying meaning under the influence of social factors, and replaces the underlying meaning itself.

Hence, the formation of a metaphor is, first and foremost, a manifestation of being and the dialectic of being, man and language, language and being. This connection is manifested in the form of object and symbol, symbol and object, object and object, symbol and symbol connection, metaphorical sign expression of units meaning “symbol”, metaphorical “symbol” expression of units meaning “object”.

Just as any linguistic sign expresses the linguistic meaning in a communicative process, the concept as an ideal, spiritual-intellectual phenomenon is formed in the communicative process and emerges in this process on the basis of the means of language. In a particular case, the word embodies the multifaceted and multidimensional concept of the relevant aspects for this communicative process. Thus, the meaning of the word lies in the “responsibility” to reflect the aspects of the concept that are necessary and relevant for communication and information.

As a person develops knowledge about a character, first of all, combines psychology of personality (1) the mother tongue (2) and the national culture of its use. In the process of forming knowledge, this trinity rises from the subconscious to the conscious process and participates as an ensemble in copying the piece of being, first of all forming the cognitive structure and causing this structure to manifest in different contextual situations.

The knowledge generated by a character has many characteristics: characteristics over time; the type of character according to space; the type of character by duration; the essence type of the character; staticity/dynamicity of the character; the materiality/ideality of the character; explicitness/abstraction of the character, etc.

In particular, the diversity and variety of lexical semantic groups of quality which is the main category representing a sign, is a clear proof of this. In the textbooks and manuals in which the lexical-semantic groups of the adjective category are classified, it is observed that several main and internal types are distinguished based on the parameters of the sign¹⁴.

From this point of view, the multidimensionality of a sign is defined by a specific circulation of linguistic and pragmatic factors in discourse (speech, text taken as a whole with various factors (situation, condition, space, time, etc.)) - the necessary edge is exaggerated. This is reinforced by the principles of accuracy of exceptions (1) and non-ambiguity in the linguistic expression of a particular situation (2). Therefore, the conceptualization of linguistic knowledge in

¹⁴ Қаранг. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. Т. 1.– Б. 271-306; Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 448 б.; Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Darslik. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 414 b.

lexicographic texts is based on: knowledge, understanding, meaning, harmony and differentiation of linguistic value.

The concept of the “symbol” itself is multidimensional. The multidimensionality of a concept is characterized by the polysemantic nature of the semantic structure inherent in its representation.

The concept of “symbol” also combines general and specific aspects in its structure. While commonality is characterized by the popularity and popularity of knowledge, not the product of a particular creativity, specificity is characterized by the ability of a certain and narrow circle of individuals to become a product of thinking, socialized in combination with ethnic, national and national objective factors.

The third chapter of the dissertation deals with “Problems of lexicographic interpretation of denotative sememic metaphors “symbol”.

In modern (theoretical) lexicography and (practical) lexicography, the interpretation of metaphorical figurative meanings is becoming a separate problem, a field that requires a special effort, a direction that requires a special methodology. The relevance of the separation of metaphorical lexicography as a separate field is determined by the lack of dictionaries describing the specificity of national language and speech and the task of preserving and enriching national identity in the context of globalization of the formation of such dictionaries. Indeed, the diversity of content of such dictionaries is determined by the breadth of metaphorical language and speech materials, the existence and creation of in-depth fundamental semantic and linguocultural studies necessary to explain the metaphorical meaning of language units. However, a number of problems of metaphorical lexicography are related to the development of criteria for the selection of metaphorical meanings of language units, the identification, recording, interpretation of metaphorical meanings used in modern colloquial speech.

Dictionaries which metaphorical words and phrases are given can be described according to several criteria:

Firstly, according to the structural-semantic features of lexical units: phraseological dictionary, dictionary of aphorisms, dictionary of proverbs and sayings, dictionary of analogies, dictionary of periphrases;

Secondly, according to a particular view of the national language and style of speech: a dictionary of figurative words and phrases of literary style, a dictionary of dialects, a dictionary of figurative means, a dictionary of euphemisms, a dictionary of dysphemisms;

Thirdly, according to the genesis: assimilated words, dictionaries of archaic words;

It should be noted that new approaches to the interpretation of figurative units are emerging in modern dictionaries of the Uzbek language. However, there is still a dictionary of comparisons, a dictionary of stable comparisons, a dictionary of political metaphors, a dictionary of zoomorphic metaphors, a dictionary of anthropomorphic metaphors, a dictionary of theomorphic metaphors, a dictionary of cosmomorphic metaphors, a dictionary of fitomorphic metaphors, the creation of a number of dictionaries, such as the Uzbek Poetic Dictionary, the Dictionary of

Poetic Images, the Dictionary of Food Metaphors, the Dictionaries of Expressive Adjectives/Nouns/Verbs, is one of the current problems facing our lexicography, especially our metaphorical dictionary. The metaphorical meanings of color words in Uzbek are extremely productive and widely used.

Therefore, the ability to distinguish, record, and reflect the dynamics of language in each usual and occasional contextual meaning is limited in existing dictionaries. As an example, let us observe its main meaning before analyzing the derivative meanings of color-expressing lexemes. The interpretation of the main meaning is determined by the degree of perfection of the description of metaphorical-lexicographic meanings. Below there are 4 words that indicate the primary color:

1. *qizil – qon rangidagi; qirmizi, alvon;*
2. *oq – qor, sut, paxta rangidagi;*
3. *ko‘k – tiniq osmon rangidagi; moviy, zangori;*
4. *sariq – somon, zarchuva, tilla kabi narsalar tusidagi rang.*

But since there is no corpus array, we cannot give a quantitative, statistical description of these applications. It is clear from observing the interpretations of the general meanings of some words denoting primary colors that many feel the need for descriptions of metaphorical usages in the interpretation of the general meanings themselves. This may be evidence that not only the metaphorical meaning of the main meaning, but also the metaphorical meaning serves as a description of the main meaning.

The reflection of metaphorical transferable meanings of lexemes in Uzbek lexicography and their theoretical basis cannot be said to have been studied in detail. In particular, the descriptive derivatives of lexemes are not fully reflected in the annotated dictionaries of the Uzbek language.

Annotated dictionaries of the Uzbek language are the main lexicographic source showing the semantic possibilities of lexemes in our language. It explains the derivation of the figurative meaning along with the original meaning. Metaphor plays a leading role in the expression of such semantic aspects of lexemes.

We consider the problems of lexicographic description of metaphorical semantics in the example of the “Annotated Dictionary of the Uzbek language” (2006-2008). In this dictionary it can be seen that all lexemes with independent lexical meanings can form a transferred meaning. However, metaphorical transference is more common in noun and verb.

Metaphorical figurative meanings vary in explicit and abstract nouns. This phenomenon is clearly felt when the name-transfer on the basis of metaphor is within the realm of definite nouns with mutual similarities.

1) Nozim Zuhраниng boshini asta silab, o,,z ko,,z yoshini belbog,,i uchiga artdi (“Guldasta”);

2) Oshnam – belbog,,im. (“Qanotli so,,zlar”) – Nega tashlab ketaman buni, – dedi kampir, kelinning so,,zini rad qilib, – Belimning belbog,,i endi bu. (I. Rahim. “Chin muhabbat”) [O,,TIL-5; I, 220] In these two sentences, the lexeme “belt” is used in different senses, and the meaning of “strength, fatigue, helper” is the metaphorical figurative meaning of the lexeme.

When a metaphorical move is within the context of abstract things-events, it becomes a little harder to spot it.

Dev – 1. Myth: In fairy tales and folk tales, it is an imaginary creature with horns, a tail, a huge man, a fighter against goodness, a symbol of evil. *O,,sgan yurtin toza aniq bildingmi, So,,yla, xonim, devu jinni ko,,rdingmi?* (“Murodxon”)

2. Transferred: As Davanghir, ugly, rough-bodied. (*Qizingizni Erga bermay, devga berdingiz* (M. Ismoiliy, “Farg,,ona tong otguncha”))

3. Transferred: Horror; fear; substantialness; *Makrning, munofiqlikning devi hamma fazilatlarini o,,z komiga tortibdi.* (Oybek, “Navoiy”)

4. Transferred: Large, huge; giant [O,,TIL-5; I, 585].

Annotated dictionaries point out that some lexemes have more than one metaphorical meaning: For example, a captive, a prisoner, imprisoned; let’s focus on transferred meanings such as obsessed with love, enamored. 1. In the sense of a prisoner, a person living in a state of captivity: *To,,rt devor asiri bo,,lib o,,tirgan ayollar bunday paytlarda kattakon bog,,da qafasdan chiqqan qush singari yayrar.* (X.Ahrorova, “Orifning davlati”) 2. In the sense of a person who has completely surrendered himself to someone or something, in the state of his “slave”: *Mana shu kundan boshlab Yo,,lchi shu qizning asiri, maftuni bo,,ldi.* (Oybek, “Tanlangan asarlar”) It is also used in a figurative sense, forming a compound with some lexemes: to capture 1) to capture an enemy, to imprison; 2) transferred: to attract, enamor, charm, allure. *U (Halovat) xayol surib qoldi, eh, xayollar siz kishini asir etishga naqadar ustasiz.* (N.Orifjonov, “Halovat”) [O,,TIL-5; I, 105]

Paradigmatic connections and relationships within lexical and phraseological figurative, portable semantic systems create a new semantic meaning as a whole. Verbs denoting action-state are the main means of forming figurative meaning in the compound form (compound verb, phraseological compound, etc.). Let’s look at this in the example of the verb to have: **Aza tutmoq** G,,alaba kuni to,,yga aylangan xonadonlar ham bo,,ldi, yarasi yangilanib, qayta aza tutganlar ham. (“O,,zbekiston qo,,riqlari”) **Boshini tutmoq** (Biron ish, hunar va sh.k. bilan mashg,,ul bo,,lmoq, uni egallamoq, kasb etmoq) Biron boshqa hunarning boshini tutsa ham eplab ketardi. (S. Siyoyev, “Yorug,,lik”) **Vatan (yoki makon) tutmoq** (Biron hudud yoki joyni yashash joyi (vatan) qilib olmoq). Erbo,,tayevar oilasi ham yaydoq cho,,lni vatan tutib, mehnatda dong taratib, o,,zlaridan ko,,payishib borishyapti. (“O,,zbekiston qo,,riqlari”) **Gapga tutmoq** (Gapga solib, savol-javoblar bilan band qilmoq). Hamma gapi yolg,,on bo,,lmasin, o,,rtaga olib, gapga tuting. (“Yusuf va Ahmad”) **Darig,, tutmoq.** Darig,,. Yakka va yagonaliging haqqi... mendek bir balokash gunohkor ojiza bandangdan marhamatingni darig,, tutmagaysan. (K. Yashin, “Hamza”) **Ish tutmoq.** (Ma’lum sabab, shart-sharoit va sh.k. ni hisobga olgan holda ish qilmoq, ish olib bormoq) Nega bir-birimizga yoqishimiz kerak. Yoki bo,,lmasa, sizga yaqin bo,,lgan inson ko,,ngliga qarab ish tutish lozimmi? (Gazetadan) **Yo,,l (yoki yo,,lini) tutmoq** (Ish-faoliyatda muayyan bir yo,,lni tanlamoq, shu yo,,ldan bormoq). Shuning uchun u tilyog,,lamalik yo,,lini tutdi. (Gazetadan) **Ko,,z tutmoq** (Kelishi, uchrashuvi yuz berishini intizorlik, ishtiyoq bilan kutmoq). **Ko,,z tutdim,** ko,,zlarim nigoron bo,,ldi. (“Yoshlik”) Shuningdek, ko,,zda tutmoq – nazar-e’tiborida bo,,lmoq, nazarda tutmoq, kelgusi vazifalarni ko,,zda tutmoq; **so,,roqqa**

tutmoq – uzluksiz soʻroq berishda davom etmoq; **toʻpga (yoki oʻqqa) tutmoq** – kimsa, narsa, joy tomonga (ustiga) toʻxtovsiz toʻp otmoq, oʻq otmoq, oʻq yogʻdirmoq; **etagini tutmoq** – rahnamoligida ish tutmoq, rahnamoligiga suyanmoq; **yuz tutmoq** – yoʻqolib ketmoq, tugamoq; **oʻrin tutmoq** – mavqega ega boʻlmoq, ahamiyat kasb etmoq; **quloq tutmoq** – 1) eshitishga diqqatni qaratmoq; 2) tinglamoq, eshitmoq. [Oʻ, TIL-5; IV, 208]

The fact that the figurative, expressive and evaluative means of the given language in the annotated dictionaries are different, but not unified makes relevant the task of developing unique models of interpretation of these units.

The functions of metaphor are multifaceted and are more fully reflected on a scientific and artistic scale:

1. A metaphor that achieves clarity of thought through comparison.
2. A metaphor that shapes the emotional nature of speech.
3. A metaphor that provides economy.
4. Metaphor of cognitive-semantic significance.

In today's modern linguistics we can observe the growing scientific and practical significance of metaphor. In particular, from the point of view of the science of cognition, cognitive metaphor is one of the ways in which a person expresses and conceptualizes his knowledge, the essence of which is to understand and explain one object in another¹⁵.

The relevance of the separation of metaphorical meanings in annotative dictionaries in a separate direction is confirmed by the significant quantitative composition of dictionaries describing the Uzbek language and its speech features. Their lexical-semantic diversity, the structural diversity of lexicographed language and speech materials, is determined by the depth of semantic analysis in explaining the meaning of language units. The function, formation and structure of metaphorical meanings of Uzbek annotated dictionaries are expanding.

In the annotated dictionaries of the Uzbek language, the transfer of metaphorical meanings of the sign has a different meaning depending on the semantic nature. "Metaphorical nomination is based on the simulation of the expressed realia in terms of shape, color, size of the previously named realia"¹⁶. Accordingly, there is a connection between the metaphorical transferred meanings of the sign being expressed on the basis of certain signs. They are classified as follows:

I. A metaphor describing character. Such metaphors reveal the character traits of a person in speech, revealing their characters.

1) metaphors that characterize people. Metaphors denoting such a sign are divided into subgroups according to their meaning:

a) Positive metaphors that characterize people: *muloyim, mehribon*.

The 2 volume Oʻ, TIL gives a single transferred meaning of the *gentle* lexeme in a charming, soft, gentle¹⁷ form, creating a metaphorical transferred meaning in

¹⁵ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387-415.

¹⁶ Сетаров Р.Д. Метафорическая номинация в национальном языковом сознании. Вестник ВГУ. Серия Филология. Журналистика. 2005. – №2. – С. 2.

¹⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 2 томлик. – М.: Русский язык, 1981. Т. 1. – Б. 478.

the form of a gentle person, a gentle smile, a gentle voice. However, in the 5-volume O„TIL, we see that the transferred meaning of this lexeme is expanded by the meaning of the signifying feature lexemes.

1. The metaphorical meaning of things and events: Pleasant and soft. *Ertalab yomg,,ir tingan, havo naqadar muloyim va orombaxsh. (J.Abdullaxonov, Oriyat.) Muhiddin Yulduzxonning muloyim tovushida o,,z qalbidagi singari ma'noni sezdi. (R. Fayziy, Cho,,lga bahor keldi.)*

2. The metaphorical meaning of the person. His speech and demeanor are incredibly pleasant and gentle. *Alixon tabiatan og,,ir, muloyim, kamgap yigit edi. (M. Xayrullaev, Tilla marjon). Narigi qo,,nishdagi bosh cho,,pon dadasini tanir ekan, parvona bo,,ldi, bechora. Xotini ham bir muloyimki. (S. Anorboev, Oqsoy.)*¹⁸

When these examples were compared, it was witnessed that lexical meanings expanded among them and new semantic developments emerged.

b) negative metaphors that characterize people: *suyuq, yengil, xira.*

Negative meanings and the units that express them play a certain linguopoetic function in the assignment of metaphorical transferred meanings. The *suyuq* lexeme combines with the words *yigit* and *oyoq* to form a metaphorical transferred meaning in the form of a phrase.

1. The content is light-minded, repeated several times or tasteless. *Suyuq gap. Suyuq asar.*

2. Entered the path of dirty; *Suyuq erkak. Albatta, u pullar suyuq ayollar yo,,liga ketdi. (Sh. Xolmirzaev, Bodom qishda gulladi)*¹⁹

2). Metaphors denoting the character of things-events: *qattiq shamol, yumshoq shabboda, yengil kuy.*

II. Metaphors that show state/condition: Various situations in human nature, such as joy, anger, sadness, indifference, can indicate the following two conditions.

1) Metaphors denoting the natural state:

iliq so,,z, iliq suhbat; ochiq chehra, ochiq qalb; iliq muomala, iliq tabassumlar; go,,zal xulq, go,,zal o,,ylar, go,,zal qalb;

2) Metaphors representing an artificial state: *yasama kulgu.*

III. Color-expressing metaphors. In Uzbek linguistics, a number of works have been created to study the lexical and semantic qualities of color-expressing adjectives²⁰. No special emphasis is placed on a special study of metaphorical transferred meanings of color-expressing characters and their internal properties:

1) color-expressing metaphors that reflect a positive quality: *oq, ko,,k, qizil.*

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. Ж. 2. – Б. 635.

¹⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдлик. – Тошкент: ЎзМЭ, 2007. Ж. 3. – Б. 600.

²⁰ Садыкова М.С. Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1963. – С. 24; Ўзбек тили грамматикаси. Икки томлик. – Тошкент: Фан, 1976. Т. 1. – Б. 271-306; Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. Т. 1. – Б. 251-258; Йўлдошев Б. Саид Аҳмад асарлари тилида ранг билдирувчи сифатлар ва уларнинг стилистик функциялари ҳақида // Ўзбек тили грамматикаси, диалектологияси ва лексикологияси масалалари (илмий мақолалар тўплами), янги серия, 319-чиқиши. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1977. – Б. 76-81; Иброҳим Ҳаққул. Яна қора ранг талқини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2001. – № 3. – Б. 17-24.

2) color metaphors that reflect a negative trait: *qora, ko''k*.

IV. Metaphors that express form. Metaphors representing the state of scale come in the form of metaphorical transferred meanings of the sign denoting form and size: *dumaloq, yassi, uzunchoq, qiyshiq, do,,ng, semiz, ozg,,in, pachog, bukur*. We exceptionally divide them into the following types:

1) metaphors associated with vertical movement: *dumaloq bola, dumaloq xotin (to,,ladan kelgan ma'nosini tashimoqda); yassi burun*.

2) metaphors related to horizontal movement: *uzun ertak, uzun tun, uzun xayol*. Узок вақт давом этадиган, чўзиладиган; тезда тугамайдиган; давомли, узок маъносида келади.

Annotated dictionaries of the Uzbek language also provide evidence that metaphorical meanings can be classified into **metaphors of taste, smell, weight, temperature, speed (relative to human character) and other signs**.

This classification represents the diverse moods in the artistic image of the person portrayed in the artistic speech, thus being one of the important methodological tools in the formation of various emotional movements for the reader as well.

The fact that a sign understood from metaphor-based texts acquires a metaphorical transferred meaning in the mind of the reader is the basis for the formation of various lexical-semantic groups. The semantic structure of metaphorical figurative meanings is shaped in a unique way.

At a time when the scientific and practical value of the metaphor is growing, it must be openly acknowledged that our modern linguistics, especially lexicography, has a very urgent task, such as the correct definition of its status and interpretation. This requires a consistent continuation of research in this area.

CONCLUSION

1. The rise of metaphorical research in Uzbek linguistics from its traditional scope to a structural stage has opened new horizons for the formation and development of Uzbek metaphorology. Uzbek linguistics faces a number of new challenges.

2. Uzbek metaphorology is being formed as a new direction of our science, gaining individuality and independence. Uzbek metaphorology has gone through formal, substantial stages and entered the anthropocentric stage of its development. At this stage, the metaphor is analyzed in the context of linguistic and non-linguistic factors and in connection with the speaker. In the first stage, only language metaphors are distinguished from poetic metaphors without distinguishing between language and speech, in the substantive stage, linguistic and speech metaphors are separated, and in the third stage, the mechanism of living and speaking occurrence in the language of the linguistic metaphor has been investigated in depth.

3. Metaphor is an intellectual tool that sharply distinguishes language from other means of communication and is a tangible proof that language is a socio-

psychological phenomenon. But this mentation is characterized by a clear manifestation, a material appearance. Cognitive study of metaphor is of great importance for lexicographic and educational practice only if it is combined with historical and structural interpretations.

4. Just as knowledge is divided into general and special types, the concept of “sign” combines general and specific aspects in its structure. While commonality is characterized by the commonality and popularity of knowledge, not the product of a particular creativity, specificity is characterized by the ability of a certain and limited number of individuals to become a product of thinking, combined with ethnic, national and nationwide objective factors.

5. From the observation of the interpretations of the general meanings of some words denoting primary colors, it is clear that many feel the need for descriptions of metaphorical usages in the interpretation of the general meanings themselves. This may be evidence that not only the metaphorical meaning of the main meaning, but also the metaphorical meaning serves as a description of the main meaning.

6. The fact that the figurative, expressive and evaluative means of the language given in the annotated dictionaries are different, not unified makes the task of developing unique models of interpretation of these units very relevant.

7. The formation of metaphorical meaning in the mind of the reader of the sign understood from the texts based on metaphors is the basis for the formation of various lexical-semantic groups. The semantic composition and structure of metaphorical transferred meanings is shaped in a unique way.

8. Metaphors have dimensions of time and space, they give a fundamental description of life and convey the immutable laws of life.

9. The relevance of the separation of metaphorical lexicography as a separate field is determined by the lack of dictionaries describing the specificity of the national language and speech and the task of preserving and enriching national identity in the context of globalization of the formation of such dictionaries.

10. Annotated dictionaries of the Uzbek language do not fully reflect the derivatives of lexemes. Separation of dictionary units of transferred meaning in the language, to determine their significant quantitative composition, to reveal their typological and semantic diversity – the need of the contemporary society.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.FIL.70.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
КАРШИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

КАРШИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

СУЯРОВА НАРГИЗА ЮЛДАШЕВНА

**«КЛАССИФИКАЦИЯ, КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА И
ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ МЕТАФОР
С ДЕНОТАТИВНОЙ СЕМОЙ «ЗНАК»**

10.00.01 - Узбекский язык

АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)

Карши – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером № В2019.2.PhD/Fil 639.

Диссертация выполнена при Каршинском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещён на веб-странице Научного совета www.qarshidu.uz и Информационно-образовательном портале «Ziynet» по адресу www.ziynet.uz.

Научный руководитель:

Менглиев Бахтиёр Ражабович
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Пардаев Азамат Бахромович
доктор филологических наук

Киличев Байрамали Эргашевич
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая научная организация:

Термезский государственный университет

Защита диссертации состоится на заседании Научного совета PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 по присуждению ученых степеней при Каршинском государственном университете « 04 » 05 2021 года в 11⁰⁰ часов (Адрес: 180103, г. Карши, улица Кучабог, 17. Тел.: (0375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz). Каршинский государственный университет, 1-й этаж главного корпуса, Физико-математический факультет, (кабинет 102).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Каршинского государственного университета (зарегистрирован под номером 39). (Адрес: 180103, город Карши, улица Кучабог 17. Тел.: (0375) 225-34-13; факс: (0375) 221-00-56; e-mail: qarshidu@mail.uz).

Автореферат диссертации разослан « 1 » 23.04 2021 года.

(Протокол реестра рассылки за номером № от « 1 » 23.04 2021 года)

Н. Н. Шадманов
Председатель
Научного совета по присуждению
учёных степеней, д.ф.н. проф.

Г.Н.Тажиева
Учёный секретарь Научного
совета по присуждению
учёных степеней, PhD

Х.Жабборов
Председатель научного
семинара при научном совете
по присуждению ученых
степеней, доктор филол. наук. проф.

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования лингвокультурологическая лингвокогнитивная, лексикографическая интерпретация классификации метафор с денотативной-семой «знак» функционирующих в узбекском языке.

Объектом исследования явились метафоры с денотативной семой «знак» в узбекском языке.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

выяснено, что денотативная метафора с семой «знак» оказалась образным средством выражения, отражающего различные состояния, основанные на прояснении целей, внутреннего мира человека.

на основе приведенных примеров из толковых словарей раскрываются метафорические переносные значения, использованные для информации, для обеспечения выразительности речи, для улучшения связи компонентов текста;

на примерах, приведенных из художественных произведений, доказано, что метафора – это лингвистический феномен, который дает фундаментальную характеристику жизни и быта, отражает неизменные законы жизни, воплощает измерения времени и пространства;

раскрываются проблемы лингвистичности метафоры с денотативной семой «знак» переносном значении, переформировании отношения при их многозначности, синонимичности, формообразовании.

Внедрение результатов исследования. Основы научных выводов, сделанных в результате классификации метафор с денотативно-семантическим значением, анализ их когнитивной структуры, лексикографической интерпретации нашли свое отражение в следующих:

научных выводов, о том, что метафоры с денотативной семой знак, отражающие целей, различные состояния внутреннего мира человека, являющиеся средством образного выражения, использований в фундаментальном проекте на тему: «Деривационные закономерности прогресса языка за номером ОТ – Ф8-062 (Справка за №89-03-2577 МВССО от 17 июля 2020 г.). Результаты исследования дают возможность сделать соответствующие выводы что познание человеком семантики, дает возможность понять сущность формирования психологии личности, когнитивной структуры, а также проявления их в различных контекстуальных условиях;

теоретические выводы о метафорических переносных значениях, служащих определителями информационных содержаний, при обеспечении выразительности речи, при совершенствовании связанности составных частей текста использованы в фундаментальном проекте на тему:

«Деривационные закономерности процесса языка за номером ОТ – Ф8-062 (справка за №89-03-2577 МВССО от 17 июля 2020 г.). Результаты этого дают возможность создать яркие примеры семантической деривации в метафорическом переносном значении;

научные выводы о том, что метафора, как выразительное средство, отражающее связь последнего с текстом, связано с эволюционным

прогрессом, использованы в проекте инновационных исследований на тему: «Создание виртуальных ресурсов на основе информационно-коммуникационных технологий по предметам специальности английский язык, внедренных в учебный процесс» за № И-204-4-5 (справка за №89-03-2577 МВССО от 17 июля 2020 г.). Это дает возможность осветить вопросы, о социальной производительности метафор с денотативной семантикой, о лингвокультурологических свойствах; научные выводы о влиянии лексикализации переносного метафорического значения на формирования различных лексико-семантических групп использованы в проекте инновационных технологий на тему: «Создание виртуальных ресурсов на основе информационно-коммуникационных технологий по предметам специальности английский язык внедрены в учебный процесс» за № И-204-4-5 (справка за №89-03-2577 МВССО от 17 июля 2020 г.). Результаты этого дает возможность раскрыть содержания проблем влияния свойств метафорических переносных значений на формирование лексико-семантических групп, когнитивную и лексикографическую классификацию.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из 127 страниц, включает: введение, 3 основные главы, заключение, список использованной литературы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I

бўлим (I часть; I part)

1. Суярова Н.Ю. Logicality and metaphor as an adjacent peculiarity of speech // International Journal of Anglisticum. Literature, Linguistics and Interdisciplinary Studies. Volume: 7/Issue: 11-Macedonia, 2018. – P. 30-36 (Impact factor ICV: 6.88).

2. Суярова Н.Ю. Ўзбек тилшунослигида метафора тушунчасининг ўрганилиши // Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси. – Нукус, 2019. – № 3 (44). – Б. 181-184 (10.00.00. 2011. – №12).

3. Суярова Н.Ю. Ўзбек тилшунослигида лингвометафорани ўрганиш муаммоларига доир // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2020. – №1. – Б. 44-50 (10.00.00. 2009. – №3).

4. Суярова Н.Ю. Оламнинг лисоний тасвири ва «белги» денотатив семали метафораларнинг шаклланиши // ФарДУ илмий хабарлари. – Фарғона, 2020. – №3. – Б.171-174.

5. Суярова Н.Ю. Мантикийлик ва метафориклик нутқнинг ёндош хусусиятлари сифатида / Актуальные вызовы современной науки. Сборник научных трудов. XLVI Международная научная конференция. Выпуск 2(46) (26-27 февраля 2020 г.). – Украина, г. Переяслав. – Б. 102-108.

6. Суярова Н.Ю. Ўзбек тилшунослигида кўчим ва унинг тадқиқи / Актуальные вызовы современной науки. Сборник научных трудов. L. Международной научная конференции. Выпуск 6(50) (26-27 июня 2020 г.). – Украина, г. Переяслав. – Б.146-149.

7. Суярова Н.Ю. «Белги» метафорик маъносининг асос семага муносабати. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Қарши, 2020. – Б. 826-829.

8. Суярова Н.Ю. Эрнест Хемингуэй асарларида метафораларнинг кўлланилиши. «Компаративистиканинг долзарб масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2018. – Б.169-171.

II

бўлим (II часть; II part)

9. Суярова Н.Ю. Метафорани таснифий ўрганиш асослари // ҚарДУ хабарлари. – Қарши, 2020. – 2(44)-сон. – Б. 167-170.

10. Суярова Н.Ю. Fundamentals of conceptual study of metaphorical meaning // International Journal for Advanced Research in Science and Technology // Research (IJARST), Vol-10, Issue -05 May 2020. – Page. 51-58. ISSN:2457-0362.

11. Суярова Н.Ю. Метафоранинг турлари ва уларни тасниф қилиш асослари / Хорижий тилшунослик ва адабиётшуносликнинг қиёсий-типологик таҳлили мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Қарши, 2018. – Б. 264-266.

12. Суярова Н.Ю. Хусусият билдирувчи сифатлар маъноларининг фаоллашуви. Илмий мунозара: муаммо, ечим ва ютуқ. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2018. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Б. 255-256.

13. Суярова Н.Ю. «Белги» метафорик маъносининг асос семемага муносабати. «Малака ошириш тизимида интеграция ва инновацион тафаккур уйғунлиги масаласи: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. – Қарши, 2020. – Б. 398.

14. Суярова Н.Ю. Ўзбек формал тилшунослигида метафоранинг ўрни // – ҚарДУ хабарлари. – Қарши, 2020. – 1(43)-сон. – Б. 144-146.

Автореферат Қарши давлат университетининг “ҚарДУ хабарлари” илмий-назарий,
услубий журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди (23.04.2021 йил).

Гувоҳнома № 14-061

24.04.2021. Босишга рухсат этилди.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84 1/16.
“Times” гарнитураси. Офсет босма усули.
Ҳисоб-нашриёт т. 3.2 Шартли б.т. 3,7.
Адади 80 нусха. Буюртма №. 28

Қарши давлат университети
кичик босмахонасида чоп этилди.

